

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Στρατός και κοινωνία στο ύστερο Βυζάντιο: το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα

Ευστρατία ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1149](https://doi.org/10.12681/byzsym.1149)

Copyright © 2015, Ευστρατία Συγκέλλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε. (2015). Στρατός και κοινωνία στο ύστερο Βυζάντιο: το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 263–291. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1149>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:
ΤΟ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ ΠΛΗΘΩΝΑ

ΑΘΗΝΑ • 2014 • ATHENS

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: ΤΟ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ ΠΛΗΘΩΝΑ*

Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα έχει διερευνηθεί κατά καιρούς από πολλούς μελετητές¹, και συνεχίζει να προσελκύει τη σύγχρονη έρευνα: νέες μελέτες επιχειρούν να διεισδύσουν περαιτέρω στον βυζαντινό κόσμο και κυρίως στους πνευματικούς του ηγέτες, όπως ο Πλήθων². Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η παρούσα εργασία, η οποία

* Τμήμα της παρούσας μελέτης έχει παρουσιασθεί ως ανακοίνωση στο διεθνές Συνέδριο, *Ιστορίες πολέμου στη ΝΑ Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, ΕΚΠΑ-Αθήνα, 7-9.11.2013³ στηρίζεται στα πορίσματα της μεταδιδακτορικής έρευνας με θέμα: «Οι πολεμικές συγκρούσεις και οι κοινωνικές τους διαστάσεις στο βυζαντινό κράτος κατά τους παλαιολόγειους χρόνους», η οποία πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών υπό την εποπτεία του καθηγητή και διευθυντή κ. Τ. Κόλια και ενισχύθηκε -με υποτροφία- από το ΙΚΥ (2008-2009). Ορισμένα από τα πορίσματα της ίδιας έρευνας έχουν αξιοποιηθεί και σε προηγούμενη μελέτη μου: Ε. ΣΥΝΚΕΛΛΟΥ, *Reflections on Byzantine "war ideology" in Late Byzantium*, στο: *Byzantine war ideology between Roman imperial concept and christian religion, Akten des Internationalen Symposiums, Wien, 19.-21. Mai 2011*, εκδ. J. KODER - I. STOURAITIS, *Denkschriften der philosophisch -historischen Klasse*, 452. Band. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Band XXX, Wien 2012, 99-107.

1. Αναφέρονται ενδεικτικά οι κλασσικές μελέτες των: F. MASAI, *Pléthon et le Platonisme de Mistra*, Paris 1956. C.M. WOODHOUSE, *George Gemistos Plethon: The last of the Hellenes*, Oxford 1986. W. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im spätbyzantinischen Reich (1355-1452)*, Stuttgart 1988. Βλ. επίσης Γ. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού Η σοσιαλιστική πολιτεία. Κοινωνία και κοινωνική σκέψη στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1987. C. BALOGLOU, *Georgios Gemistos Plethon. Oekonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*, Athen 1998. Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση και Βυζάντιο: Το παράδειγμα του Πλήθωνα* (διδ. διατριβή) [[http:// phdtheses.ekt.gr/handle/10442/19699](http://phdtheses.ekt.gr/handle/10442/19699)], Αθήνα 2005, 13-14 σημ. 1 (όπου παρατίθεται η βιβλιογραφία).

2. Βλ. τις πρόσφατες μελέτες των: N. SINIOSSOGLU, *Radical Platonism in Byzantium*:

χρησιμοποιεί ως κύριο εργαλείο για την ανάλυση των μεταρρυθμίσεων του φιλοσόφου τις απόψεις του για τον πόλεμο, ως θεωρία και πράξη, κατά τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Μάλιστα, τα προτεινόμενα για τον στρατό μέτρα εξετάζονται με βάση τις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις τόσο στο βυζαντινό κεντρικό κράτος, όσο και στην περιφέρεια την ίδια περίοδο, καθόσον ο στρατός αντιμετωπίζεται ως κομμάτι της βυζαντινής και κυρίως της πελοποννησιακής κοινωνίας. Επιπλέον, η δομή του πληθωνικού στρατού «ανασυστήνεται», ενώ συζητώνται ορισμένα επιμέρους ζητήματα, τα οποία η νεώτερη έρευνα έχει θίξει επαρκώς ή μη (π.χ. η σύσταση «εθνικού» στρατού, η ένταξη των Αλβανών υπηκόων στον στρατό, κ.ά). Φαίνεται ότι ο Πλήθων είχε διατυπώσει ένα «συντηρητικό», αλλά ευέλικτο πρόγραμμα (στρατιωτικών) μεταρρυθμίσεων, το οποίο υποδήλωνε την πίστη του στην ιδέα ενός ισχυρού κεντρικού κράτους, μια ιδέα τόσο παραδοσιακή, όσο και σύγχρονη. Εξίσου παραδοσιακός και επίκαιρος υπήρξε ο ίδιος, γνήσιο πνευματικό τέκνο μιας ιδιαίτερα κρίσιμης εποχής³.

Είναι γνωστό ότι ο Πλήθων δεν περιορίστηκε μόνο στον στρατιωτικό τομέα, αλλά πρότεινε ένα ιδιότυπο μοντέλο πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο παρουσίασε, μεταξύ των ετών 1407 (ή 1414) και 1418, στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και τον υιό του, Θεόδωρο Β΄, δεσπότη του Μορέως⁴. Εξάλλου, τα προβλήματα που αντι-

Illumination and Utopia in Gemistos Plethon, Cambridge 2011. V. HLADKY, *The philosophy of Gemistos Plethon. Platonism in Late Byzantium, between Hellenism and Orthodoxy*, Farnham (UK) 2013. Για μια καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Χ. ΜΠΑΛΟΓΑΟΥ, Βιβλιοκρισία του: Ν. ΣΙΝΙΟΣΟΓΛΟΥ, *Radical Platonism ...*, *Βυζ Σύμμ* 22 (2013), 413-429, εδw 418-419.

3. Για τις πολιτικές συνθήκες στο ύστερο Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά Ρ. CHARANIS, *Internal strife in Byzantium during the fourteenth century*, *Byz* 15 (1940/1), 208-230. Ο ΙΔΙΟΣ, *The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402*, *Byz* 16 (1942/3), 286-314, κυρίως 308-309. D.M. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)*, Cambridge 1993². Ν. ΝΕCΠΟΓΛΟΥ, *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009. Α. ΛΑΙΟΥ, *Παραμονές της Άλωσης: οι πολιτικές συνθήκες στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αιώνα*, στο: *Χειρ Αγγέλων. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη* (επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ), Αθήνα 2010, 16-25.

4. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Γεωργίου Γεμιστού εις Μανουήλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* [στο ἐξῆς: *ΠΠ*], τ. Γ΄ (ἐν Ἀθήναις 1926), 246-265. Ο ΙΔΙΟΣ, (εκδ.), Τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς βασιλέα [Ιωάννην Η΄ Παλαιολόγον], *ΠΠ*, τ. Γ΄, 309-312 (πρόκειται για ἐπιστολὴ στον Μανουήλ). Ο ΙΔΙΟΣ, (εκδ.), Πλήθωνος Συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν Δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου, *ΠΠ*,

μετώπιζε το βυζαντινό κράτος (εδαφική συρρίκνωση, διαρκής πολεμική απειλή και κοινωνική αστάθεια) με κορυφαίο, κατά την άποψη του φιλοσόφου, την «κακοπολιτεία», καθιστούσαν επιτακτική μια «μεγάλη και αξιολογή μεταβολή», δηλαδή μεταρρύθμιση⁵. Οπότε, οι προτάσεις του αφορούσαν σε ένα ευρύ πεδίο της πολιτικής και οικονομικής δραστηριότητας, συλλογικής και ατομικής, η οποία έπρεπε να αναδιοργανωθεί σε νέα βάση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κοινωνικές αξίες, όπως η δικαιοσύνη και η αξιοκρατία, και ατομικές αρετές, όπως το μέτρο και η αυτάρκεια, ήταν δυνατό να επαναπροσδιορίσουν τον ρόλο του βυζαντινού κράτους τόσο ως ασπίδας στην εξ ανατολών απειλή, όσο και ως ενός μακρόχρονου πολιτικού θεσμού σε έναν κόσμο ρευστότητας, πολέμου και ανακατατάξεων, όπως ήταν ο μεσογειακός και ευρύτερα ο ευρωπαϊκός την περίοδο αυτή. Ιδιαίτερα ριζοσπαστικές υπήρξαν ορισμένες απόψεις οικονομικού περιεχομένου, όπως λ.χ. η κοινοχρησία της γης, το ενιαίο του φόρου, κ.ά⁶, καθώς και οι αντιλήψεις του για τη θρησκεία⁷.

Όπως είναι φυσικό, οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις έχουν ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, σύμφωνα με τη φύση της εκάστοτε επιστημονικής προσέγγισης, οικονομικής, φιλοσοφικής, ιστορικής, κ.ά. Αξίζει να σημειωθούν οι κρίσεις ορισμένων μελετητών σχετικά με τις προθέσεις του Πλήθωνα και τους στόχους των μεταρρυθμίσεων, γενικών και στρατιωτικών. Ο Σπέντζας διαβλέπει την πρόθεση για αξιοποίηση της γης και για

τ. Δ' (ἐν Ἀθήναις 1930), 113-135. Βλ. και Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Πλήθων - Γεμιστὸς ἐπὶ τῶν Πελοποννησιακῶν πραγμάτων. Βυζαντινὸ κείμενο-μετάφρασις-σχόλια*, Αθήνα 2002. Για τη χρονολόγηση των κειμένων βλ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 51-52. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος Πλήθων*, 97, 99, 103.

5. Βλ. ΠΠ Δ', 129, 114. ΠΠ Γ', 309, 253.

6. Βλ. σχετικά ΠΠ Δ', 123-124. ΠΠ Γ', 260, 254. Βλ. επίσης Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ*, Θεσσαλονίκη 1989, 93-97. Α. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, *Οι απόψεις του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ περὶ παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής*, *Βυζαντινά* 22 (2002), 249-259. Α. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη και Ιδεολογία*, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αι.*, εκδ. Α. ΛΑΪΟΥ, τ. Γ', Αθήνα 2006, 329-360, ἐδῶ 355, 357-358. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα περὶ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος*, Αθήνα 2011, 26, 34-38.

7. ΠΠ Δ', 125-126. C. ALEXANDRE, *Pléthon. Traité des Lois ou Recueil des fragments en partie inédits de cet ouvrage*, Paris 1858 (ανατ. Amsterdam 1966). Δ. Κ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ (εκδ.), *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος Νόμων Συγγραφή. Ἐνα ὄραμα για μια ιδανική πολιτεία*, Θεσσαλονίκη 2005. Βλ. και ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 104-106.

δημιουργία κινήτρων εργασίας, καθώς και για εξασφάλιση της άμυνας του βυζαντινού κράτους⁸. Ο Peritore συζητεί περί εθνικοποίησης του πλούτου (γης), ώστε να ενοποιηθούν οι αυτοκρατορικές ελίτ με τις παραγωγικές τάξεις⁹. Ο Σμαρνάκης υποστηρίζει την επίλυση εσωτερικών προβλημάτων, όπως ο συμβιβασμός της αριστοκρατίας με τον μοναρχικό θεσμό¹⁰. Ο Μαμαλάκης εντοπίζει την επιθυμία να διορθωθούν τα κακώς κείμενα της Πελοποννήσου¹¹. Ο Νικολάου κάνει λόγο για εξυγίανση του πολιτεύματος και επίτευξη της «ἀρίστης» πολιτείας¹². Ο Woodhouse επισημαίνει τη διασφάλιση του μέλλοντος του έθνους¹³. Τέλος, ο Μπαρτζελιώτης τονίζει την ενίσχυση της ελληνικής συνείδησης και τον εξελληνισμό του Βυζαντίου¹⁴. Πίσω από αυτή την ποικιλία απόψεων, οι πλατωνικές ιδέες και η κλασική παιδεία έχουν αναγνωρισθεί ως κυρίαρχα πνευματικά πρότυπα του φιλοσόφου¹⁵.

8. Σ. Π. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων, ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οί οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, Αθήνα 1996, 77, 81, 92.

9. N. P. PERITORE, *The political thought of Gemistos Plethon: A renaissance Byzantine reformer*, *Polity* 10/2 (1977), 168-191, εδώ 190.

10. Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες στα κείμενα του Πλήθωνα και τα πρότυπά τους*, *Σύμμεικτα* 12 (1998), 215-235, εδώ 234.

11. Ι. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων* [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie 32], Athen 1939, 91. Την ανεξαρτησία της Πελοποννήσου, αλλά και την επέκταση του δεσποτάτου του Μορέως καταγράφει ως στόχους των μεταρρυθμίσεων η T. SHAWCROSS, *A new Lykourgos for a New Sparta. George Gemistos Plethon and the Despotate of the Morea*, στο: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, εκδ. S.E.J. GERSTEL, Washington, D.C. 2013, 419-452, εδώ 446. Η πρόσφατη αυτή μελέτη, στην οποία είχα πρόσβαση χάρη στην ίδια την συγγραφέα και την οποία ευχαριστώ θερμά, αναδεικνύει τον «λακωνισμό» του Πλήθωνα, παρουσιάζοντας και τις επιδράσεις των δυτικών-ιταλικών προτύπων στη σκέψη του.

12. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 125.

13. WOODHOUSE, *Plethon*, 108.

14. Λ. Κ. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Plethon as a forerunner of Neo-hellenic and modern European consciousness*, *Διοτίμα* 1 (1973), 33-60 εδώ 55-56. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ο Ελληνοκεντρισμός και οι κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Πλήθωνος*, Αθήνα 1989, 36-42, 82.

15. Βλ. *σχετικά* Η. F. TOZER, *A Byzantine reformer*, *JHS* 7 (1886), 353-380, εδώ 370. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, passim. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Plethon*, 57-58. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, passim. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 215, 220. Ο ΙΔΙΟΣ, *Αναγέννηση*, 183, 190-191. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, *Ό πολιτικός κατά τόν Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα. Είναι πλατωνική ή κατά Πλήθωνα πολιτική φιλοσοφία; Βυζαντιναι Μελέται Δ', χ.χ.*, εκδ. Α. ΝΕΖΕΡΙΤΗΣ, 397-456.

Όμως, το ζήτημα της άμυνας του βυζαντινού κράτους ήταν για τον Πλήθωνα ουσιώδης προβληματισμός και ο λόγος για τον οποίο προχώρησε στη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων ριζικής πολιτικής ανανέωσης και κοινωνικής αναμόρφωσης, οι οποίες περιέλαβαν ασφαλώς και μέτρα οργάνωσης και λειτουργίας του στρατού. Εξάλλου, η άμυνα (η ασφάλεια) συνιστούσε για τον φιλόσοφο έναν από τους κύριους συντελεστές της παραγωγής (οι άλλοι δύο είναι η εργασία και τα μέσα, δηλαδή το κεφάλαιο), είχε δηλαδή οικονομική αξία, ενώ η διασύνδεσή της με την κεντρική εξουσία δημιουργούσε το πλαίσιο οργάνωσης της πληθωνικής πολιτείας (=κράτους)¹⁶. Το πλαίσιο αυτό έχει γίνει επίσης αντικείμενο ποικίλων συζητήσεων μεταξύ των ερευνητών, που πραγματεύθηκαν τις προτάσεις του Πλήθωνα για τον στρατό. Και ενώ οι περισσότεροι συνδέουν την προτεινόμενη σύσταση «εθνικού» στρατού με την προώθηση της «εθνικής» ιδεολογίας και συναφών αντιλήψεων ή σχημάτων¹⁷, υπάρχουν και εκείνοι που διαβλέπουν την πρόθεση για δημιουργία δικτατορικού ή στρατοκρατορικού καθεστώτος. Σε συνδυασμό μάλιστα με το κοινωνικό υπόβαθρο των προτάσεων για τον στρατό έχουν διατυπωθεί απόψεις περί δημιουργίας «σοσιαλιστικής δικτατορίας» και άλλες παρόμοιες, οι οποίες απηχούν κυρίως ιδεολογικές προσεγγίσεις νεώτερων περιόδων¹⁸. Μεγάλη είναι βέβαια και η συζήτηση γύρω από τα πρότυπα των μέτρων,

16. Βλ. ΣΠΗΝΤΖΑΣ, Γ. *Γεμιστός-Πλήθων*, 61-62, 78-81, 91. ΛΑΪΟΥ, Οικονομική σκέψη, [βλ. σημ. 6], 354. Στον παραγωγικό συντελεστή «άμυνα-κράτος» έχει αναφερθεί ο Άγγλος κληρικός και οικονομολόγος Thomas Malthus κατά τα νεώτερα χρόνια· βλ. σχετικά BALOGLOU, *Georgios Gemistos*, 101-102.

17. Για την προώθηση εθνικών ιδεών ή την πρόθεση δημιουργίας εθνικού κράτους βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 99-102. ΜΗΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 36-41, 66, 82. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Το Δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461)*, *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τ. Θ', Αθήναι 1979, 282-291, ἐδὼ 287. P. MAGDALINO, *Hellenism and nationalism in Byzantium*, στο: *Tradition and transformation in Medieval Byzantium*, εκδ. P. MAGDALINO, London 1991, XIV, 1-29 ἐδὼ 10, 17. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Η Βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991, 92. Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, *1204. Η διαμόρφωση του νεώτερου Ελληνισμού*, Αθήνα 2007, 190. Για πατριωτισμό κάνουν λόγο οι: MASAI, *Pléthon*, 67-95. WOODHOUSE, *Plethon*, 107. Ο PERITORE (*Political thought*, 190) τονίζει τον εθνικισμό του Πλήθωνα και τον ανάγει σε πολιτικό μύθο. Πβλ. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, *Καταγωγή και πολιτική εξουσία κατά τον Γεώργιο Γεμιστό - Πλήθωνα*, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 10/28 (1993), 33-45, ἐδὼ 39.

18. Για τέτοιου είδους απόψεις βλ. NICOL, *Last Centuries*, 343-345 κυρίως 344. S. RUNCIMAN, *Mistra. Byzantine capital of the Peloponnese*, London 1980, 112-113.

αν και το πλατωνικό υπόβαθρο είναι αποδεκτό από όλους¹⁹.

Πάντως για οποιαδήποτε περαιτέρω ανάλυση πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν τρεις βασικοί παράγοντες: α) ο Πλήθων ανήκει στον βυζαντινό πνευματικό κόσμο, ο οποίος, κατά τα ύστερα χρόνια, τονίζει τον ελληνισμό του ως διακριτό στοιχείο της βυζαντινής ταυτότητας, που παραμένει ρωμαϊκή και χριστιανική²⁰. β) η σωτηρία των Βυζαντινών αποτελεί μέγιστο διακύβευμα της εποχής και συνεπώς χρέος και σκοπό της «σπουδαίας πολιτείας», όπως επισημαίνει ρητά ο φιλόσοφος²¹ και γ) η στρατιωτική μεταρρύθμιση προϋποθέτει και κοινωνική αναδιοργάνωση, αφού ο στρατός δεν αποτελεί μόνο έκφραση της ισχύος της πολιτείας (=κράτους), αλλά και θεσμό με αντίκτυπο στην κοινωνία.

19. Στην κλασσική αρχαιότητα αποδίδουν τα μέτρα οι: WOODHOUSE, *Plethon*, 107. M. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army, Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 221. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 31-32, 56-65, 161-165 (ο οποίος τονίζει τις επιδράσεις από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς θεσμούς της Σπάρτης). Βλ. και SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 435-441. Στη μέση βυζαντινή περίοδο και κυρίως στο θεματικό σύστημα στρέφονται οι: TOZER, *Byzantine reformer*, 371. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 94. D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat Grec de Morée*, v. II, London 1975², 139. PERITORE, *Political thought*, 180-181. X. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Αί περί ιδιοκτησίας απόψεις του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος καὶ ἡ θέσις των εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν ἰδεῶν, *ΕΕΒΣ* 50 (1999-2000), 2-35, ἐδῶ 30. Επιδράσεις από οθωμανικές πρακτικές της εποχής διακρίνουν οι: NECİPOĞLU, *Byzantium*, 275. S. KYRIAKIDIS, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453* [History of Warfare 67], Leiden-Boston 2011, 17-18. Δυτικές επιδράσεις κυρίως στην κοινωνική οργάνωση διαπιστώνουν οι: ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 228. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 353, 354 (η οποία όμως επισημαίνει τη σύνθεση των πλατωνικών ιδεών, της παραδοσιακής βυζαντινής ιδεολογίας και των τρεχουσών οικονομικών συνθηκών).

20. Βλ. σχετικά Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Ρωμαϊκή ταυτότητα, Ελληνική ταυτότητα* (ΙΓ'-ΙΕ' α.), *Σύμμεικτα* 7 (1987), 183-191, κυρίως 190-191. MAGDALINO, *Hellenism*, XIV, 1-29. S. VRYONIS, *Byzantine cultural self-consciousness in the fifteenth century*, στο: *The twilight of Byzantium: Aspects of cultural and religious history in the Late Byzantine Empire. Papers from the Colloquium held at Princeton University, 8-9 May 1989*, εκδ. S. ČURČIĆ- D. MOURIKI, Princeton 1991, 5-14. J. KODER, *Griechische Identitäten im Mittelalter: Aspekte einer Entwicklung*, στο: *Βυζάντιο: κράτος και κοινωνία. Μνήμη Ν. Οικονομίδη* (επιμ. Α. ΑΒΡΑΜΕΑ - Α. ΛΑΪΟΥ - Ε. ΧΡΥΣΟΣ), Αθήνα 2003, 297-319, κυρίως 313-316. Πβλ. G. PAGE, *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans*, Cambridge 2008, 146 κ.ε., κυρίως 168, 170-176, 253-254, 264-266. I. STOURAITIS, *Roman identity in Byzantium: a critical approach*, *BZ* 107/1 (2014), 175-220 κυρίως 217-220.

21. Βλ. σχετικά ΠΠ Γ', 130, 135. ΠΠ Γ', 310. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 64-66. Για την έννοια και την αποστολή της πολιτείας του Πλήθωνα βλ. αναλυτικά ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 49-92, κυρίως 79-86. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 15, 56-68.

Ας εξετάσουμε εκ νέου, λοιπόν, τις προτάσεις του φιλοσόφου για τον στρατό παράλληλα με τα πολεμικά δεδομένα της εποχής και σε σχέση με τις πολιτικές συνθήκες. Η ασφυκτική πολεμική πίεση από τους Οθωμανούς και η πολιτικο-στρατιωτική διάσπαση της βυζαντινής αυτοκρατορίας κυρίως στον ελλαδικό/ευρωπαϊκό χώρο έχει αφήσει στη δικαιοδοσία της ένα μικρό μέρος της Θράκης, της Πελοποννήσου και μερικά νησιά, κατά τα λεγόμενα του Πλήθωνα²². Η εδαφική συρρίκνωση συνοδεύεται από πολιτική αδυναμία, η οποία έχει οδηγήσει, μεταξύ άλλων, και σε αποδυνάμωση των αμυντικών δυνάμεων του κράτους. Οι παρατηρήσεις του φιλοσόφου σχετικά με τις ελλείψεις φρούρησης, οπλισμού, στρατιωτικής εκπαίδευσης και τακτικής στρατολόγησης, καθώς και με τις υψηλές οικονομικές επιβαρύνσεις των στρατιωτών, που έχουν αντίκτυπο στο φρόνημα και την απόδοσή τους, επιβεβαιώνουν την κατάσταση αυτή²³.

Συνεπώς και η εφαρμογή αμυντικής στρατηγικής, αν και πάγια πολιτική και ιδεολογική επιλογή των Βυζαντινών, επιβάλλεται τώρα ρητά από τις συνθήκες²⁴, ενώ σχετίζεται άμεσα με τη διαθεσιμότητα των μέσων υποδεικνύοντας τον χειρσαίο πόλεμο ως χαρακτηριστικό είδος διεξαγόμενου πολέμου την εποχή αυτή. Ο Πλήθων τονίζει την υπεροχή των Οθωμανών όσον αφορά την πολεμική δύναμη, αναγνωρίζει το πολυμέτωπο των εχθρών που αντιμετωπίζουν οι Βυζαντινοί προτείνοντας την αποφυγή του και υποστηρίζει τις χειρσαίες δυνάμεις, δηλαδή τον στρα-

22. ΠΠ Δ', 129: *ὁρῶμεν γὰρ οἱ ἡμῖν ἐκ τῆς μεγίστης Ῥωμαίων ἡγεμονίας κεχώρηκε τὰ πράγματα, οἷς ἀπάντων οἰχομένων δύο πόλεε μόνον ἐπὶ Θράκης περιλείπεται καὶ Πελοπόννησος, οὐδὲ ξύμπασα αὕτη γε, καὶ εἰ δὴ τι ἔτι νησίδιον.*

23. ΠΠ Γ', 251-252: *Ἐπειδὴν οὖν ἐς στρατείαν οὕτως ἔχοντες παραγγελθῶσιν, ὀλίγοι τε ἐξίσαιιν ἐκ πολλῶν τῶν τε ἐξιόντων ἄοπλοι οἱ πλείστοι ἔρχονται, καταστάντες τε ἐπὶ στρατοπέδου οὐ πάνυ τοι ἐθέλουσι παραμένειν, τῶν ἔργων σφᾶς οἴκοι καλούντων, ἀφ' ὧν καὶ οἴκοι καὶ ἐπὶ στρατοπέδου δεήσει δαπανᾶν καὶ πρὸς γε ἔτι εἰσφέρειν, μὴ παραμενοῦσης δὲ στρατιᾶς ἢ καὶ ἀόπλου σμικρόν που τὸ ὄφελος (...) Ὅλως δὲ πῶς ἂν καὶ εἴη στρατεύεσθαι τε τὸν αὐτὸν καὶ αὐτόν τε ἅμα τρέφειν καὶ ἐτέρους; (...) Ἀπὸ δὴ τοιαύτης τῆς παρασκευῆς οὐθ' ὁ ἰσθμὸς οἶός τε ἱκανῶς φρουρεῖσθαι, οὐτ', ἂν ποτέ τις κίνδυνος ἐπικρεμασθῇ, θαρρεῖν ὑπάρξει ὑπὲρ τοῦ σωθῆσεσθαι... [311] Ἐγὼ μὲν γὰρ ὑφίσταμαι, συντάττων ἂν ταύτην τὴν στρατίαν, μηδὲν πλέον ἀπαναλώσας ἐς τοὺς ἀπὸ συμπάντων τῶν συνταχθισομένων φερομένους ὁμοῦ σύμπαντας φόρους συμπάσης τῆς ἀφ' ἐκάστης ἐστίας πρώην ὑπὲρ τῆς τοῦ Ἰσθμοῦ φρουρᾶς νενομισμένης ταύτης εἰσφορᾶς...*

24. Βλ. σχετικά SYNKELLOU, *Reflections*, 102-104.

τό, ως το καταλληλότερο αμυντικό μέσο²⁵. Η προτίμηση αυτή απορρέει καθαρά από την επίγνωση της «φύσης» και των δυνατοτήτων του βυζαντινού κράτους, το οποίο φαίνεται ότι έχει χερσαίο προσανατολισμό, εξαιτίας της στρατιωτικά αδύναμης και γεωγραφικά περιορισμένης θέσης του²⁶. Έτσι, οι «υποτιμητικές» προς τους ναύτες απόψεις του οφείλονται κυρίως στην αναγνώριση της αδυναμίας του κράτους να οργανώσει στόλο και να προχωρήσει σε (αντ)επίθεση, στην ανάγκη έξαρσης των αρετών των στρατιωτών (θάρρος, ανδρεία), καθώς και στην επίδραση κλασσικών προτύπων²⁷.

Είναι γεγονός ότι σε όλη την ύστερη περίοδο το φαινόμενο του πολέμου είχε λάβει ενδημικές διαστάσεις²⁸. Η εξάντληση των φυσικών

25. ΠΠΓ', 310. ΠΠΔ', 122: ... μηδ' ἄμα ἄμφω τὼ δυνάμειε θεραπεύειν, τήν τε πεζὴν καὶ τὴν κατὰ θάλατταν, ἀλλὰ τὴν ἑτέραν (...) μᾶλλον τὴν πεζὴν (...) Τό τε τὰς πεζὰς δυνάμεις ἐπ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν (...) τό τε τῶν ἐπιθαλαττίων χωρίων τῶν πολλῶν ἀφισταμένους, ὅτι μὴ πᾶσα ἀνάγκη, τῷ πρὸς τοὺς πλησιοχώρους μόνῳ πολέμῳ τὸ πολὺν προσέχειν, ἀλλὰ μὴ πολλοῖς, ὁμοίως μὲν πρὸς πλησιοχώρους, ὁμοίως δὲ πρὸς τοὺς ἐξ ὑπερορίας καὶ τούτων ἔστιν οὗς ἀπροσδοκίτους, ταῦτα πάντα τῶν ἐτέρων πολλῶ πον καὶ καλλίῳ καὶ ἀμείνω. Για τη σημασία της ἄμυνας και τον ρόλο του στρατού σ' αυτήν βλ. C.V. CLAUSEWITZ, *On War*, εκδ. M. HOWARD - P. PARET, N. York-London-Toronto 1993, 427-466.

26. ΠΠΔ', 122: ... μηδ' ἄμα ἄμφω τὼ δυνάμειε θεραπεύειν, τήν τε πεζὴν καὶ τὴν κατὰ θάλατταν, ἀλλὰ τὴν ἑτέραν αἰεὶ καὶ τούτων, εἰ ἢ τῆς πόλεως τε καὶ γένους, ἔτι δ' ἢ τῆς χώρας ἐνδέχοιτο φύσις, μᾶλλον τὴν πεζὴν, ἢ δεήσει καθ' ἑκατέραν ἐλαττωμένους καὶ καθ' ἑκατέραν ἡττᾶσθαι τὰ πολλά. Εἶναι σαφές ότι οι παράγοντες της εθνογεωγραφίας και της (οικονομικής) ισχύος του κράτους είναι εκείνοι που καθορίζουν το πλαίσιο οργάνωσης των στρατιωτικών δυνάμεων, στρατού και στόλου. Βλ. επίσης ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, 83.

27. ΠΠΔ', 122: Τό τε πεζὰς τὰς δυνάμεις ἐπ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν, στρατηγῶν τε καὶ στρατιωτῶν, ἀρεταῖς ποιεῖσθαι τὸ θαρρεῖν, ἀλλὰ μὴ ναυκλήρων τέχναις ἄλλων τε φαύλων ἀνθρώπων. Βλ. και ΣΠΕΝΤΖΑΣ, Γ. Γεμιστός-Πλήθων, 87. Η βυζαντινή στρατηγική είχε «χερσαίο» χαρακτήρα, αφού αντιμετώπιζε το ναυτικό είτε ως υποστηρικτική του στρατού δύναμη, είτε ως μέσο περιορισμένης χρείας. Βλ. σχετικά J. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army, 1081-1180*, Leiden-Boston-Köln 2002, 85-86 σημ. 2. E.N. LUTTWAK, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge-Massachusetts-London 2009, 333-337, κυρίως 336-337. Για τον (επικουρικό) ρόλο του ναυτικού στον πόλεμο βλ. Χ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική 6ος-11ος αιώνας*, Αθήνα 2000, 18-19, 199-202. Ωστόσο, οι θέσεις του Πλήθωνα για το ναυτικό απηχούν το Σπαρτιατικό στρατιωτικό πρότυπο, η δύναμη του οποίου ήταν ο στρατός ξηράς βλ. κατωτέρω σημ. 79.

28. Για τις συνέπειες της συχνότητας του πολέμου σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο βλ. Ε. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο*

πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού ως αποτέλεσμα των πολλαπλών πολεμικών συγκρούσεων, αποτελεί σημαντική πλευρά του ζητήματος²⁹. Από μια άλλη σκοπιά, η «απαίτηση» του πολέμου προϋποθέτει πολεμική ετοιμότητα και επαγγελματισμό³⁰. Ο Πλήθων επισημαίνει αυτές τις παραμέτρους, προτείνει την οργάνωση του πεζικού και του ιππικού κατά τα παραδοσιακά (βυζαντινά) πρότυπα³¹ και προχωρεί περαιτέρω με την

Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.) [IBE/EIE, Μονογραφίες 8], Αθήνα 2008, 200-215, 217, 264-265, 270-274.

29. ΠΠ Γ', 310: *Πρότερον γὰρ νενομισμένον ἤδη Πελοποννησίους στρατεύεσθαι τε ἅμα καὶ εἰσφέρειν τοὺς αὐτοὺς, ... [251-252] Πελοποννησίων τὸν πολὺν λεὼν γεωργοῦντάς τε ἢ καὶ νέμοντας ἐνίους καὶ ἀπὸ τούτων τάς τε πρὸς τὸν βίον ἀφορμὰς σφίσιν αὐτοῖς ποριζομένους εἰσφέροντάς τε τῷ κοινῷ καὶ στρατευομένους τοὺς αὐτοὺς, εἰσφέροντάς τε κατὰ σμικρὰ μὲν, συχνὰ δὲ καὶ ὑπὸ συχνῶν εἰσπραττόμενα καὶ νομίματι τῶν πλείστων εἰσπράξεων, οὐ χρήμασι γιγνομένων. Ἐπειδὴν οὖν ἐς στρατείαν οὕτως ἔχοντες παραγγελθῶσιν, ὀλίγοι τε ἐξίσαιεν ἐκ πολλῶν τῶν τε ἐξιόντων (...) Καὶ γὰρ οὖν οὐδὲ αἰεὶ ἐστὶ λαφυραγωγεῖν τὴν στρατιάν, ὥστ' ἂν καὶ εἶναι τινα ἀπὸ τούτου τοῖς στρατευομένοις ὠφέλειαν. Ο Πλήθων εἶχε εντοπίσει το πρόβλημα της εγκατάλειψης της γης και συνεπώς της αποδυνάμωσης της υπαίθρου από το ανθρώπινο δυναμικό· βλ. και NECIPOGLU, *Byzantium*, 275-276.*

30. ΠΠ Γ', 311-312: *Ὡστ' ἀποκριτέον εἶναι τοὺς στρατιώτας ἀπὸ τῶν εἰσοισόντων, ἐπιλεξάμενον τοὺς ἀρίστους ἐξ ἀπάντων, οἳ ἀντὶ πάσης εἰσφορᾶς τὴν τοῦ Ἰσθμοῦ φρουρὰν ἀποδιδόντες καὶ εἴ πη ἄλλοθι δεῖ παρεῖναι ἐστρατοπευδευμένων εὖνοί τε μᾶλλον καὶ ἄμεινον ὥπλισμένοι καὶ κατὰ καιρὸν ἐκάστοτε παρέσσονται (...) ἀριστίνδην ἀποκεκριμένους καὶ παντὸς φόρου ἀφειμένους ταῖς τε εὖνοίαις καὶ τοῖς φρονήμασι καὶ τῇ ὀπλίσει ἄμεινον παρεσκευασμένους ταῖς τοῦ πολέμου χρεῖαις ἐκάστοτε παρεῖναι τοὺς στρατιώτας καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀμυνοῦντας. ΠΠ Δ', 124: τοῖς (...) ἄρχουσι (...) πρὸς δὲ τὸν πόλεμον πᾶσι τεταγμένοις καὶ τὰς ἐνταῦθα φερούσας θεραπεύουσι παρασκευάς. Μάλιστα ο Πλήθων διαπιστώνει ὅτι ἡ λαφυραγωγία δεν αποδίδει πλέον στον πόλεμο και αντιτίθεται σ' αυτήν, αφού δεν μπορεί να αποτελεῖ τακτικό εισόδημα για τον (επαγγελματία) στρατιώτη· βλ. ΠΠ Γ', 252: *Καὶ γὰρ οὖν οὐδὲ αἰεὶ ἐστὶ λαφυραγωγεῖν τὴν στρατιάν, ὥστ' ἂν καὶ εἶναι τινα ἀπὸ τούτου τοῖς στρατευομένοις ὠφέλειαν, ἀλλ' οἴκοθεν τὰ πολλὰ ἀναγκαῖον δαπανᾶν, ὧν ἂν τι μέλλοι καὶ ὄφελος τῷ κοινῷ ἔσσεσθαι. [310] Πρότερον (...) βραχεῖαι τε τινὲς αἱ στρατεῖαι σφίσιν ἦσαν, ἀκίνδυνοι τε τὰ πολλὰ καὶ πρὸς γε ἔτι καὶ κέρδη ἐνίετε ἀπὸ λαφύρων τε καὶ λείας φέρουσαι. Προφανώς δεν συμφωνοῦσε και με τους πολέμους φθοράς, που χαρακτήριζαν τη μορφή του πολέμου την εποχή αυτή.**

31. ΠΠ Γ', 311: *... οὗς ἐς λόχους τε καὶ τάξεις διελὼν ὑπὸ τε λοχαγοῖς καὶ ταξιάρχοις ἄρχουσιν, ἱππέας δ', εἴ τινες εἴεν αὐτῶν, ὑπὸ ἰλάρχαις τε καὶ συνταγματάρχαις. ΠΠ Δ', 121-122: Διακεκρισθαι δὲ ἰδίᾳ μὲν πεζοὺς, ἰδίᾳ δὲ ἱππέας τῶν στρατιωτῶν καὶ τοὺς μὲν πεζοὺς ἐς λόχους τε καὶ τάξεις συντετάχθαι ὑπὸ λοχαγοῖς τε καὶ ταξιάρχοις ἄρχουσιν,*

ένταξη του στρατιώτη στην κοινωνία ή ακριβέστερα, της κοινωνίας στην πολεμική διαδικασία. Στο σημείο αυτό τονίζει ότι: α) η αγροτική κοινωνία είναι αυτή που τροφοδοτεί τον στρατό άμεσα, με έμπυχο υλικό και έμμεσα, με την πληρωμή φόρων, β) ο στρατός υπηρετεί μια παραγωγική και κοινωνική λειτουργία, δηλαδή την άμυνα, γ) οι στρατιωτικές υπηρεσίες παρέχονται από εξειδικευμένους στα όπλα πολίτες, δ) η αμοιβή των «κοινῶν φυλάκων» (στρατιωτών και αξιωματικών του στρατού) συνίσταται σε «σίτησι», «μισθό» και «γέρας», ε) η ασφάλεια και η ελευθερία της χώρας και των μελλοντικών γενεών αποτελούν κοινούς στόχους αρχόντων και λαού, και τέλος, στ) η φύση του εχθρού, δηλαδή των Οθωμανών³², καθιστά αναγκαία την οργάνωση τακτικού στρατεύματος, το οποίο δηλώνει την παρουσία ισχυρού κράτους, ικανού να αντιπαραταχθεί σε αντίστοιχες δυνάμεις. Οι θέσεις αυτές³³ προσδιορίζουν το πλαίσιο της προτεινόμενης στρατιωτικής μεταρρύθμισης και τον σημαίνοντα, για τον φιλόσοφο, ρόλο του στρατιώτη.

Σχετικά με τον στρατιώτη, αναγνωρίζουμε στα χαρακτηριστικά και την αποστολή του στρατιωτικού επαγγέλματος (επιτηδεύματος της φύλαξης³⁴) κλασσικές και διαχρονικές αρχές. Η φυσική ικανότητα και οι αρετές της ανδρείας και του θάρρους, το υψηλό φρόνημα, η συνεχής εκγύμναση και πολεμική εγρήγορση, ο κατάλληλος εξοπλισμός και η οικονομική αυτοτέλεια χαρακτηρίζουν την ψυχροσύνθεση και τις

ἰππέας δὲ εἰς ἴλας τε καὶ συντάγματα ὑπὸ ἰλάρχους τε καὶ συνταγματάρχας. ὥστε ὁξέως τε ἐν κόσμῳ ἐκατασταχῇ παρῆναι ἢ ἂν δέοι ... Η στρατιωτική ορολογία απαντά στα στρατιωτικά εγχειρίδια της μέσης βυζαντινής περιόδου· βλ. ενδεικτικά G.T. DENNIS (εκδ.), *Three Byzantine military treatises*, [CFHB 25], Washington, D.C. 1985, 48, 50, 56, 60, 70, 76, 78, 80, 84, 87, 88, 92, 170, 174, 248, 250, 264, 266, κ. αλ.

32. ΠΠ Γ', 310. ΠΠ Δ', 115, 118. Ο Πλήθων κρίνει τους Οθωμανούς με λογικά (αποδίδει την ισχύ τους στο κράτος-πολίτευμα) και συναισθηματικά κριτήρια (αποδίδει την επιθετικότητά τους σε προαιώνια εχθρότητα και εκδικητικότητα). Πβλ. CLAUSEWITZ, *On War*, 83-85 (όπου διακρίνεται η εχθρότητα από την εχθρική πρόθεση, που αποτελεί πολιτική θέση).

33. Βλ. σχετικά ΠΠ Δ', 120, 128. ΠΠ Γ', 251, 254, 311.

34. Βλ. ΠΠ Δ', 121 (όπου η στρατιωτική λειτουργία χαρακτηρίζεται επιτηδευμα-επάγγελμα). Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Βησσαρίων· βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Βησσαρίων καρδινάλιος Κωνσταντίνω Δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ χαίρειν*, ΠΠ Δ', 32-45, εδώ 35. Πβλ. G.T. DENNIS (εκδ.), *The Taktika of Leo VI* [CFHB XLIX], Washington, D.C. 2010, XX, σθ' 610.

υποχρεώσεις των στρατιωτών³⁵. Επιπλέον, η ελευθερία πάνω στην οποία θεμελιώνεται η σχέση στρατιώτη και στρατηγού, η μετριοπάθεια και ο λιτός τρόπος ζωής των στρατιωτικών αρχηγών, όπως και η υπηρεσία που προσφέρει ο στρατός στην ασφάλεια του κράτους και των υπηκόων του και στην υπεράσπιση της πατρίδας και της ατομικής και συλλογικής ελευθερίας απηχούν πάγιες βυζαντινές αντιλήψεις περί στρατού και πολέμου³⁶.

Οι στρατιώτες του Πλήθωνα είναι ως επί το πλείστον ντόπιοι και όχι αλλόφυλοι: «Τὸ πολὺν δὲ τῆς στρατιᾶς καὶ τὸ ἀναγκαιοτάτον ὁμόφυλόν τε εἶναι καὶ οἰκεῖον, ἀλλὰ μὴ ξενικόν· ἄπιστα γὰρ τὰ πολλὰ τῶν ξενικῶν»³⁷.

35. ΠΠ Δ', 122: τό τε τὰς πεζὰς δυνάμεις ἐπ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν, στρατηγῶν τε καὶ στρατιωτῶν, ... [124] τοῖς (...) ἄρχουσι (...) πρὸς δὲ τὸν πόλεμον πᾶσι τεταγμένοις καὶ τὰς ἐνταῦθα φερούσας θεραπεύουσι παρασκευάς [131] φορολογουμένην δὲ στρατιὰν τό τε φρόνημα σώζειν ἅμια καὶ τὴν εὐνοίαν παγχάλεπτον, ἀλλ' ἔρρειν ἀνάγκη τὰ πολλὰ τὰ τε φρονήματα τὴν τ' εὐνοίαν στρατιωτῶν φορολογουμένων. Πβλ. ενδεικτικά DENNIS (εκδ.), *The Taktika*, XX, νε' 556, οα' 560, οα' 568, ρκθ' 580, ροε' 596. Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantine military treatises*, 318-320. Θωμά Μαγίστρου, *Λόγος περὶ βασιλείας*, PG 145, 447-496, ἐδὼ 460 η', καὶ *Περὶ πολιτείας λόγος*, PG 145, 496-548, ἐδὼ 521 ιδ', 512 η'. Μανουήλ Παλαιολόγου, *Praecepta Educationis Regiae*, PG 156, 314-384, ἐδὼ 376 ΠΖ' (LXXXVII). CLAUSEWITZ, *On War*, 218-226.

36. ΠΠ Δ', 114: Οὐδὲν μέντοι ἦττον ὁρῶμεν ἐξὸν καὶ ἐν νηὶ τῶν πλωτῆρων τῷ ἐθέλοντί τε καὶ οἰομένῳ τι τῶν πρὸς τὴν κοινὴν ἂν σωτηρίαν φερόντων ἔχειν συμβουλευσαὶ καὶ ἐν στρατοπέδῳ τῶν στρατιωτῶν τῷ ὡσαύτως ἔχοντι προσιόντας ἐνθα μὲν τῷ κυβερνήτῃ, ἐνθα δὲ τῷ στρατηγῷ ἀνακοινοῦσθαί τε καὶ ὑποτίθεσθαι τὰ ἐπεληλυθότα· τοῖς δὲ που ἀκούσασιν ἔξεστι μὲν ἐλέσθαι, ἔξεστι δὲ καὶ διώξασθαι πρῶως, ἀλλὰ μὴ πικρῶς τὴν συμβουλὴν... [124] Τὴν δὲ τοῦ βίου δίαίταν τοῖς τε ἄλλοις πολίταις καὶ μάλιστα ἄρχουσι μὴ πολυτελεῖν, ἀλλὰ μετρίαν εἶναι (...) πρὸς δὲ τὸν πόλεμον πᾶσι τεταγμένοις... [133] Ἐξελεῖν τε μάλιστα καὶ σαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν, ἐπὶ δὲ τὰς πρὸς πόλεμον παρασκευὰς τὸ ἅπαν τρέψαι (...) ὅσον γὰρ τῆς πρὸς τὸν πόλεμον ἀπολλύασι παρασκευῆς ἄλλοσε δαπανῶντες, τοσοῦτον τῆς σφῶν αὐτῶν ἀξίας ἀπολλύασι εὐκαταφρονητότεροι μὲν τοῖς πολέμοις, ἀχρηστότεροι δὲ τοῖς φιλίοις γινόμενοι... [128] τὴν δ' ἀσφάλειαν σφῶν τε αὐτῶν ἅμα καὶ παίδων καὶ ὅλης τῆς πατρίδος καὶ ἐλευθερίαν παρ' οὐδὲν ἡγούμενοι. Ἀνάλογες θέσεις διατυπώνει καὶ ο Βησσαρίων· βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Βησσαρίων*, 35-36. Για τα ιδεώδη της πατρίδας και της ελευθερίας στον πόλεμο βλ. SYNKELLOU, *Reflections*, 103-104, 106-107.

37. ΠΠ Δ', 121. Για εθνικό στρατό κάνουν λόγο οι περισσότεροι μελετητές. Βλ. χαρακτηριστικά I. ŠEVČENKO, *The decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals*, *DOP* 15 (1961), 169-186 ἐδὼ 181. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Δεσποτάτο*, 287. PERITORE, *Political thought*, 190. ΜΠΑΡΤΖΕΛΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 37, 66. NICOL, *Last Centuries*,

Οι αρνητικές διατυπώσεις για τους μισθοφορικούς στρατούς δεν ξενίζουν, καθώς ακολουθούν ένα κοινό μοτίβο της θεωρίας του πολέμου διαχρονικά³⁸. Στην πραγματικότητα, οι ξένοι μισθοφόροι αποτελούσαν τον κύριο όγκο των Παλαιολόγειων στρατών, ενώ οι διαστάσεις που ελάμβανε πλέον η μισθοφορία στον ευρύτερο πολιτικό περίγυρο της εποχής ξεπερνούσαν τα όποια εθνικά όρια και τις στερεοτυπικές αντιλήψεις. Η αυξανόμενη ζήτηση για στρατό διευρύνει την κοινωνική βάση του, αναδεικνύοντας τη μισθοφορία σε κύριο όχημα προς τον επαγγελματισμό³⁹. Αποτέλεσμα ήταν η προώθηση της διαδικασίας σύστασης μόνιμων επαγγελματικών στρατών, ενώ και ο μισθοφόρος γινόταν μέλος της κοινωνίας, την οποία υπηρετούσε⁴⁰.

Σε συμφωνία με τις πολεμικές ανάγκες της εποχής, έχοντας απέναντι την οργανωμένη πολεμική μηχανή των Τούρκων και υπό τη θεώρηση του οργανωμένου κράτους, ο Γεμιστός επιδιώκει τη σύσταση τακτικού επαγγελματικού στρατεύματος⁴¹ συνισταμένου από το εντόπιο στοιχείο και

344. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Γεώργιος-Πλήθων Γεμιστός, 102, 200, 239. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μελετήματα*, 26. Για εντόπιο στρατό κάνουν λόγο οι: Ι. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, Ἡ ἐπίδραση τῶν συγχρόνων γεγονότων στὶς ἰδέες τοῦ Γ. Γεμιστοῦ, *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-19.4.1953*, τ. Β', Αθήνα 1956, 498-532, ἐδὼ 512. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, Γ. *Γεμιστός-Πλήθων*, 87. NECIPOGLU, *Byzantium*, 274. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, *Το 1204*, 190.

38. Για τους μισθοφόρους και τις αντιλήψεις γι' αυτούς στα ὕστερα χρόνια βλ. αναλυτικά ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 101-135. Πβλ. Ν. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ο ηγεμόνας* (μετ. Μ. ΚΑΣΩΤΑΚΗ), Αθήνα 2004, 72.

39. Για τους επαγγελματίες μισθοφόρους του ελλαδικού χώρου βλ. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 258-259, 271, 281-286, 326-327. Η ΙΔΙΑ, The dynamics of a regional medieval army: the case of the army of Charles I Tocco, the Napolitan sovereign of Epirus in the 15th century, *Proceedings of the International Conference: Military Campaigns, Weaponry and Military Equipment (Antiquity and Middle Ages)*, Regional Museum of History, Varna 14-16 May 2009, Varna 2015, ν. 1: *Military Campaigns* (υπό δημοσίευση).

40. Για την αυξανόμενη τάση σύστασης τακτικών επαγγελματικών στρατών στη Δύση (Βενετοί) και σε σημαντικό βαθμό και στην Ανατολή (Οθωμανοί) βλ. Μ.Ε. MALLETT - J.R. HALE, *The military organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617*, Cambridge 1984, 7-19, 79, 197. S. SHAW, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, ν. 1: *Empire of the Gazis: The rise and decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, Cambridge 1976, 25-27, 122-132. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 258-259.

41. Βλ. ανωτέρω σημ. 30. Βλ. επίσης ΣΠΕΝΤΖΑΣ, Γ. *Γεμιστός-Πλήθων*, 87 (όπου ο Πλήθων χαρακτηρίζεται πρόδρομος του θεσμού του μόνιμου επαγγελματικού στρατού). ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 133.

εν προκειμένω το Πελοποννησιακό, αφού η Πελοπόννησος αποτελούσε ζωτικό χώρο ανάπτυξης του βυζαντινού κράτους κατά τη συγκεκριμένη περίοδο⁴². Όμως στην Πελοποννησιακή κοινωνία ανήκουν και αλλόφυλα στοιχεία⁴³, όπως είναι οι Αλβανοί, οι οποίοι έχουν εγκατασταθεί εκεί ήδη από τα μέσα του 14ου αι. Η συνεισφορά τους στα στρατεύματα των δυτικών και βυζαντινών ηγεμόνων στην Πελοπόννησο και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο τον 15ο αι. είναι πια αναγνωρισμένη⁴⁴. Ο Πλήθων, παρόλο που δεν μνημονεύει τους Αλβανούς, δεν φαίνεται ότι αποκλείει τη συμμετοχή τους στον στρατό και την ένταξή τους πιθανώς στα επικουρικά σώματα. Εξάλλου, απώτερος στόχος της μεταρρύθμισης ήταν να δημιουργήσει «στρατιάν εὔνουν τε καὶ φρόνημα ἔχουσιν», ώστε να διασφαλισθεί πλήρως η υποστήριξη του κράτους⁴⁵. Δεν είναι βέβαιο

42. Βλ. ΠΠΓ', 248-250. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η σημασία της Πελοποννήσου από γεωγραφικής, οικονομικής και πολιτισμικής σκοπιάς αναλύεται στον συμβουλευτικό λόγο του Πλήθωνα προς τον Μανουήλ και όχι στον Θεόδωρο, που ήταν και ηγεμόνας της. Φαίνεται ότι οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις στόχευαν συνολικά στην αναμόρφωση του βυζαντινού κράτους, που περιελάμβανε ασφαλώς και την Πελοπόννησο. Για τη σημασία της χερσονήσου στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων βλ. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 87. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 65-66. Βλ. και Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, 209, 223. SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 424.

43. Στην «Ἐπιδημία Μάξαρι ἐν Ἄδου», σατιρικό κείμενο των αρχών του 15ου αι. γίνεται λόγος για τα επτά γένη («Λακεδαιμόνες, Ἰταλοί, Πελοποννήσιοι, Σθλαβίνοι, Ἰλλυριοί, Αἰγύπτιοι καὶ Ἰουδαῖοι»), που συνέθεταν το εθνικό υπόστρωμα της Πελοποννήσου. Βλ. σχετικά TOZER, *Byzantine reformer*, 363-366. Σ. ΗΜΕΛΛΟΣ, Ἡ «Ἐπιδημία Μάξαρι ἐν Ἄδου» ὡς πηγή εἰδήσεων περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πελοποννήσου, *Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη, 7-14.9.1975*, τ. Β' [Πελοποννησιακά 6], Ἐν Ἀθήναις 1976-1978, 245-251, ἐδώ 247-248. PERITORE, *Political thought*, 174.

44. Βλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, 135-136. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 106, 133 (ο οποίος θεωρεί ότι οι Αλβανοί παρείχαν μισθοφορική υπηρεσία). Για τους Αλβανούς στην Πελοπόννησο βλ. και Β. ΠΑΝΑΓΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Αθήνα 1985, 81, 90, 100. Α. DUCELLIER, *Les Albanais dans les colonies venitiennes au XVe siècle*, *St Ven* 10 (1968), 47-64, κυρίως 49-54, 60-61, 63. Ο ΙΔΙΟΣ, Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύνορα από τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή, *Τα Ιστορικά* 5 (1986), 19-44, ἐδώ 26, 33, 35. Ο ΙΔΙΟΣ, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.)*. *Η μετανάστευση μιας κοινότητας* (μετ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ), Αθήνα 1994, 37-51.

45. ΠΠ Δ', 131. Πβλ. ΠΠ Γ', 311: ... εὔνοί τε μᾶλλον καὶ ἄμεινον ὀπλισμένοι καὶ κατὰ καιρὸν ἐκάστοτε παρέσσονται. Η αντίληψη σχετικά με την εξάρτηση του κράτους

ότι οι Αλβανοί αποκλείονται από τη διαδικασία αυτή, αφού αποτελούν κομμάτι της πελοποννησιακής κοινωνίας, το οποίο ο φιλόσοφος επιλέγει να μην αναδείξει, ίσως γιατί προσβλέπει σε μια συνολική (και συνεπώς μακροπρόθεσμη) αναδιοργάνωση του βυζαντινού κράτους, πέραν του δεσποτάτου του Μορέως. Αντίθετα, ο μαθητής του Βησσαρίων, τριάντα χρόνια μετά, υιοθετώντας τις προτάσεις του δασκάλου του και με επίγνωση της αμεσότητας λήψης μέτρων δεν διστάζει να αναφερθεί στους Αλβανούς συνιστώντας την αξιοποίησή τους στον στρατό⁴⁶.

Το κράτος των Παλαιολόγων έκανε στο παρελθόν αρκετές προσπάθειες για να ενισχύσει και να αναδιοργανώσει τον στρατό του. Στο πλαίσιο μιας κεντρικής εξουσίας ο στρατός μπορούσε ακόμη να αξιοποιεί το ανθρώπινο δυναμικό της περιφέρειας⁴⁷. Όμως την εποχή του Πλήθωνα ο στρατός δεν αποτελούσε πια ενιαίο και οργανωμένο σύνολο· η περιφέρεια, στην οποία στηριζόταν είχε αποδυναμωθεί εδαφικά και πληθυσμιακά, ενώ και η κεντρική αυτοκρατορική εξουσία είχε υποκατασταθεί σε μεγάλο βαθμό από τοπικές-περιφερειακές ηγεσίες⁴⁸.

από τον στρατό είναι ρωμαϊκή, αλλά και νεώτερη (18ου αι.). Βλ. J. HALDON, *Military service, military lands and the status of soldiers: current problems and interpretations*, *DOP* 47 (1993), 1-67, εδώ 54 σημ. 128 (όπου τα σχετικά σχόλια και οι παραπομπές στις πηγές). Ο ΙΔΙΟΣ, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204*, London 1999, 257. Βλ. και ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ηγεμόνας*, 71. M. HOWARD, *Ο ρόλος του πολέμου στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία* (μετ. Η. ΣΤΡΟΙΚΟΥ), Αθήνα 2000, 105-107, 121-122, 135.

46. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Βησσαρίων, 34-45. Για τις απόψεις του Βησσαρίωνα και μάλιστα τις σχετικές με τον στρατό βλ. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής από τον Βησσαρίωνα, *Βυζαντινός Δόμος* 5/6 (1991/2), 47-67, εδώ 53-54. Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Ο καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 41-50, εδώ 44-45. Το θέμα των Αλβανών δεν θίγεται από τους ανωτέρω μελετητές.

47. Η δομή και η οργάνωση του στρατού των Παλαιολόγων έχει διερευνηθεί επαρκώς από τον BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, passim. Βλ. και KYRIAKIDIS, *Warfare*, 75-135.

48. Για τις συνθήκες αυτές και την οικονομικο-κοινωνική κατάσταση της Πελοποννήσου βλ. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα - ένας προσωρινός απολογισμός, στο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι.*, εκδ. Σ. ΑΣΠΑΧΑΣ, Αθήνα 1979, 194-259, κυρίως 195-204. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Ἡ ἀγροτική οἰκονομία (13ος-15ος αἰώνας) στο: *Ἡ Οἰκονομική Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, τ. 1, 495-574, εδώ 509-512, 568-574. Ε. SAKELLARIOU, *Latin Morea in the Late Middle Ages: Observations on its Demography and Economy*, στο: *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian*

Το φαινόμενο αυτό υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ζητήματα των ύστερων χρόνων. Από την άλλη πλευρά, οι τοπικές κοινωνίες εμπλέκονταν όλο και περισσότερο στην πολεμική διαδικασία, ως δέκτες ή συντελεστές της. Οι κατά καιρούς προτάσεις βυζαντινών λογίων για το δικαίωμα της οπλοφορίας και τη συγκρότηση στρατευμάτων από πολίτες (Μάγιστρος) ή αγρότες (Πλήθων) αποκαλύπτουν τις ελλείψεις σε στρατιωτικό δυναμικό, εκφράζουν την ανάγκη πολεμικής επαγρύπνησης και υποδηλώνουν το μέγεθος της ανασφάλειας, που βίωνε η βυζαντινή κοινωνία⁴⁹. Ωστόσο, τον 15ο αι., οι εξελίξεις στην ευρύτερη βυζαντινή περιφέρεια προδίδουν έντονη διαπλοκή κοινωνίας και πολέμου είτε μέσω της διευρυμένης συμμετοχής πεζικών σωμάτων στους επίσημους στρατούς, είτε μέσω της συγκρότησης τοπικών στρατευμάτων, είτε μέσω της σύστασης εξειδικευμένων πολεμικών σωμάτων ντόπιων κατοίκων (π.χ. βαλλιστάριοι) και οπωσδήποτε μέσω της αποδοχής της στρατιωτικής τέχνης, ταυτότητας και λειτουργίας⁵⁰. Το δεσποτάτο του Μυστρά ως αναπόσπαστο τμήμα του (παραδοσιακού) βυζαντινού κράτους και μέρος μιας συνεχώς εξελισσόμενης βυζαντινής περιφέρειας με ιδιαίτερα γεωγραφικά χαρακτηριστικά, ισχυρή παράδοση (βυζαντινή, ελληνική) και στρατηγική θέση, κρίνεται από τον Πλήθωνα ως το καταλληλότερο σημείο έναρξης της μεταρρύθμισης. Η άποψή του αυτή δείχνει απολύτως δικαιολογημένη⁵¹.

Chrysostomides, εκδ. C. DENDRINOS – J. HARRIS – E. HARVALIA-CROOK – J. HERRIN, England 2003, 301-316. NECIPOGLU, *Byzantium*, 233-284. D. JACOBY, Rural exploitation and market economy in the Late Medieval Peloponnesse, στο: *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, εκδ. S. E. J. GERSTEL, Washington, D.C. 2013, 213-275. SHAWCROSS, New Lykourgos, 441-443. SYNKELLOU, *Reflections*, 105, 107. Από τα λεγόμενα του Πλήθωνα διαφαίνεται ότι ένα από τα στρατιωτικά προβλήματα της εποχής του ήταν η καταστροφή των περιφερειακών στρατών, που στήριζαν στο παρελθόν την αίγλη του βυζαντινού κράτους.

49. Για τις απόψεις του Μαγίστρου, ο οποίος υποστήριζε επιπλέον τη συμμετοχή γυναικών στον πόλεμο βλ. Θωμά Μαγίστρου, *Περὶ πολιτείας λόγος*, 509 η'. Για τις απόψεις του Πλήθωνα βλ. αυτόθι.

50. Βλ. σχετικά ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 257-258, 284, 322-327, 350-356.

51. Βλ. και ανωτέρω σημ. 42. Πρέπει να σημειωθεί ότι η γειτνίαση της περιοχής με δυνάμεις ή μορφώματα φεουδαλικού τύπου με σύγχρονη στρατιωτική οργάνωση (π.χ. Βενετοί, πριγκιπάτο Αχαΐας) ήταν σημαντικός παράγοντας αλληλεπιδράσεων και παραγωγής ιδεών για τον φιλόσοφο.

Πάντως ο φιλόσοφος παραμένει πιστός στο πρότυπο της αυτοκρατορικής στρατιωτικής πολιτικής. Διαβλέπει στον στρατό το στήριγμα της πολιτείας και παρουσιάζει τον στρατιώτη ως διακριτό μέλος της κοινωνίας⁵². Επιχειρεί, μάλιστα, να ανασυνθέσει το μοντέλο εκείνο που υπηρέτησε επιτυχώς τη δόξα των Βυζαντινών στο παρελθόν, όπως διαφαίνεται και από τις θέσεις του σχετικά με τις αμοιβές των στρατιωτών και τη σχέση τους με την αγροτική κοινωνία. Φυσικά η ιδέα της αλληλεξάρτησης των στρατιωτών και των αγροτών δεν είναι καινούρια. Απαντά σε έργα της κλασσικής αρχαιότητας (Ξενοφών, Αριστοτέλης), στα βυζαντινά στρατιωτικά κείμενα, και αντιπροσωπεύει την κοινωνική οργάνωση των μέσων χρόνων⁵³. Το μεγαλύτερο μέρος των στρατιωτών προερχόταν από την αγροτική τάξη, η οποία στήριζε μέσω οικονομικών υποχρεώσεων τη συντήρηση του στρατού. Ο Πλήθων αποδίδει την επιβολή φόρων στους αγρότες («αὐτουργούς») στην ανάγκη παροχής ασφάλειας και συνεπώς στη συντήρηση αμυντικών δυνάμεων⁵⁴. Η διάκριση των στρατιωτών από τους αγρότες και φορολογουμένους σήμαινε την κοινωνική αναγνώριση της υπηρεσίας τους, στην οποία προσέρχονταν ελεύθεροι από οικονομικές υποχρεώσεις⁵⁵. Επιπλέον, η κοινωνία, κατά τα πληθωνικά πρότυπα, είναι μια κοινωνία στην οποία υπάρχει δικαιοσύνη,

52. Πβλ. HALDON, *Warfare*, 256-260. Ο ΙΔΙΟΣ, *Military service*, 53-55 (για τη μέση βυζαντινή περίοδο). Αντίθετα, στα ύστερα χρόνια ο στρατιώτης, εφόσον προερχόταν από ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, δεν ανήκε σε κάποια διακριτή τάξη της βυζαντινής κοινωνίας, κατά την άποψη του BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 365-367.

53. Βλ. DENNIS (εκδ.), *The Taktika*, IV, 46. Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantine military treatises*, 216, 318. Η σχέση στρατιώτη-αγρότη απαντά στον «Οικονομικό» του Ξενοφώντα (V) και στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη (V, VIII). Βλ. σχετικά ΛΑΪΟΥ, Οικονομική σκέψη, 354. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός, 199-200. Ο ΙΔΙΟΣ, *Μελετήματα*, 60-61.

54. ΠΠ Δ', 120. ΠΠ Γ', 257. Χρέος του στρατού ήταν επιπλέον η τήρηση της εσωτερικής ασφάλειας βλ. HALDON, *Warfare*, 257.

55. Για τη διάκριση αυτή βλ. ΠΠ Δ', 121. ΠΠ Γ', 251-252, 253-254, 311. Αλλά και ο Βησσαρίων προτείνει τον διαχωρισμό στο «γεωργικόν» και το «στρατιωτικόν» βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Βησσαρίων, 35. Πβλ. και τη διάκριση του Πλήθωνα μεταξύ «φυλάκων» και «αὐτουργών», αλλά και μεταξύ «στρατιωτών» και «εἰλώτων» (=αυτουργών). ΠΠ Δ', 120, ΠΠ Γ', 256. Για αναλογίες με τη μέση βυζαντινή περίοδο βλ. HALDON, *Military service*, 54. Οι αγρότες επιβαρύνονταν με φόρους, αφού ήταν υποχρεωμένοι να συντηρούν τους στρατιώτες, ενώ απαλλάσσονταν από την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας βλ. σχετικά ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, 82, 88. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Περὶ πολιτείας, 88-91. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, Γ. Γεμιστός-Πλήθων, 61-69, 83, 99. ΛΑΪΟΥ, Οικονομική σκέψη, 356-357.

τάξη και ασφάλεια και ο καθένας συνεισφέρει αναλόγως των ικανοτήτων του, γνωρίζοντας τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του. Συνεπώς μπορεί και διακρίνει την αξία της στρατιωτικής λειτουργίας, όπως άλλωστε και τη σημασία της φρούρησης, αφού γαλουχείται πάνω στο τρίπτυχο: πειθώ, ευεργεσίες και ποινές, το οποίο ενισχύει τον ρόλο (και άρα την επιβολή) της «σπουδαίας» πολιτείας, που καλείται, στην περίπτωση αυτή, να θεραπεύσει τα κακώς κείμενα και τις αδικίες του παρελθόντος⁵⁶.

Προκύπτει, λοιπόν, ότι ο Πλήθων διέκρινε τον στρατιώτη στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ιεραρχίας πλατωνικής προελεύσεως⁵⁷ και στα πρότυπα παλαιότερων εποχών, όταν το βυζαντινό κράτος ήλεγχε μια «δυναμική» περιφέρεια, από την οποία αντλούσε στρατό και πόρους. Και ενώ τίποτα από αυτά δεν ήταν πια διαθέσιμο, ο φιλόσοφος εμμένει σε λύσεις του παρελθόντος, πάνω στις οποίες εφευρίσκει και νέες. Έτσι, στη συνήθη πρακτική της στρατολόγησης βάσει των φυσικών χαρισμάτων (αριστεία/ρώμη) προσθέτει το σύστημα της συζυγίας, σύμφωνα με το οποίο στρατιώτες και φορολογούμενοι, σε ζεύγη, μοιράζονται εναλλάξ στράτευση και εργασία⁵⁸. Είναι προφανής η αμοιβαιότητα κοινωνίας και

56. Βλ. ΠΠ Δ', 130: *Εἰ δ' αὐτὸς μόνος ἐθελήσῃς καὶ τῇ γνώμῃ ταύτῃ τράποιο οὐ χαλεπῶς ἂν οὐδὲ τῶν συγκαταπραξόντων εὐπορήσῃς, τοῖς μὲν οὖσι τῶν χρηστοτέρων προτέροις ἐπὶ τὰς λειτουργίας χρώμενος, τοὺς δ' ἄλλους πειθοῖ καὶ εὐεργεσίαις καὶ ζημίαις διορθούμενος δυοῖν τε τούτοις κατὰ λόγον χρώμενος, ἐπιθυμῷα τε τῶν καλῶν καὶ θυμῷ κατὰ τῶν ἐξαμαρτανόντων, ὥς οὐκ ἔστιν ἄλλως οὐτ' ἀπόντα ἀγαθὰ κτήσασθαι ἢ ἐπιθυμήσαντά τε καὶ τὰ περὶ αὐτὰ πραγματευσάμενον οὔτε παρόντα ἀγαθὰ φυλάξαι ἢ θυμῷ κατηκόφῳ λόγον χρώμενον.* Για τη σημασία της πειθούς στο πλαίσιο της πληθωνικής πολιτείας βλ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 30.

57. Για τον τριμερή διαχωρισμό της κοινωνίας βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 87-92. PERITORE, *Political thought*, 180, 185. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 224-229. Πβλ. Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα 1993, 12.

58. Πβλ. ανωτέρω σημ. 29. Για τη συζυγία βλ. ΠΠ Δ', 121: *Τῶν αὐτουργῶν δὲ τὸ πολὺ καὶ οἰκόσιτον τῆς στρατιᾶς κατὰ συζυγίας συντετάχθαι, κοινοῖς τε τοῖς τέλεσι τῶν ὁμοζύγων ἐκάστων ἐργαζομένων τὰ πολλὰ παρὰ μέρος ἐκάτερον, τὸν μὲν ἐργάζεσθαι τῷ κοινῷ ἀμφοῖν, τὸν δ' ἕτερον στρατεύεσθαι, ὅπως ἂν ὡς μάλιστα οἶόν τε ἀμφοῖν, τῶν τε ἰδίων οἴκων ἐφικνοῖντο οἱ αὐτοὶ τῆς τε φυλακῆς τῆς ὑπὲρ τῶν κοινῶν. ΠΠ Γ', 256: ... οὐδ' ἂν οἱ πλείστοι ἐπιτήδριοι δοκεῖεν στρατεύεσθαι, τούτους μὲν αὖ κατὰ συζυγίας διελεῖν, ἔπειτα ἀναγκάζειν τοὺς ὁμόζυγας κοινοῖς τὰ πολλὰ τοῖς τέλεσιν ἐργάζεσθαι καὶ παρὰ μέρος ἐκάτερον τὸν μὲν ἐργάζεσθαι τῷ κοινῷ ἀμφοῖν, τὸν δ' ἕτερον στρατεύεσθαι.* Η συζυγία προτεινόταν μόνο όταν υπήρχε διαθέσιμο μάχιμο δυναμικό και συνεπώς δεν αποτελούσε πάγια μέθοδο στρατολόγησης. Σχετικά με την εφαρμογή της έχουν διατυπωθεί ποικίλες

στρατού, η οποία, αν και επιχειρείται μέσα από παλαιού τύπου επιλογές, εκφράζει τα προβλήματα της βυζαντινής περιφέρειας και ειδικότερα την οικονομική και δημογραφική κρίση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται η «κάθαρση» του στρατού, με αποτέλεσμα την εξασφάλιση υψηλού φρονήματος και οικονομικών πόρων για την αμυντική προπαρασκευή, ενώ αυξάνεται και η δυνατότητα εσόδων από τη διαρκή καλλιέργεια της γης⁵⁹. Επιπλέον, με την αλληλεξάρτηση στρατιωτών και παραγωγών (συζυγία) επιταχύνεται η διαδικασία ευαισθητοποίησης στο φαινόμενο του πολέμου και «κατοχυρώνεται» ως κοινωνική ανάγκη ο ρόλος της άμυνας, της ασφάλειας και συνεπώς του στρατού.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να διερευνήσουμε τι είδους στρατό επεδίωκε ο Πλήθων για το βυζαντινό κράτος. Ο ίδιος περιγράφει τα στρατιωτικά σώματα ως εξής: «Ἔσσεσθαι μὲν γὰρ τοὺς τὸν ἰσθμὸν φρουρήσοντας ἱκανοὺς ἐκ διαδοχῆς, ἔσσεσθαι δὲ τοὺς τὰς ἐκασταχοῦ τῆς χώρας ἀκροπόλεις φρουρήσοντας, ἔσσεσθαι δὲ τοὺς ἀμυνομένους ἢν τινες ἐπίωσιν, ἔσσεσθαι δὲ τοὺς ἐκστρατευσομένους εἴ ποι δέοι, ἔσσεσθαι δὲ τῷ τοῦ θεοῦ ἡγεμόνος οἴκῳ τὰ ἐπιτήδεια ἱκανά, ὥς τ' ἂν χαλεπὸν εἶναι εὐρεῖν τί ἂν τῶν μάλιστα δεόντων ἀπέλῃ, εἰ ταῦθ' οὕτω δὴ γένοιτο καὶ τὸ πολίτευμα τοῦτο εἰς ἔργον ἐκβαίῃ»⁶⁰. Πρόκειται για ένα συγκροτημένο στρατιωτικό σύστημα, που απαρτιζόταν από φρουρά, στρατό ανάσχεσης και στρατό κρούσης συμπεριλαμβανομένης και της τροφοδοσίας⁶¹.

απόψεις. Οι WOODHOUSE (*Plethon*, 104), ΝΙΚΟΛΑΟΥ (*Περὶ πολιτείας*, 91) και ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ (*Ελληνοκεντρισμός*, 70) συνδέουν τη συζυγία με την επάρκεια στρατιωτών· οι ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ (*Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 21) και ΣΠΕΝΤΖΑΣ (*Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 99), με περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης· οι TOZER (*Byzantine reformer*, 372), PERITORE (*Political thought*, 186) και ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ (*Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός*, 227), με την καταλληλότητα στράτευσης. Η συζυγία έχει θεωρηθεί εφεύρημα του Πλήθωνα· βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περὶ πολιτείας*, 91.

59. Βλ. και ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός- Πλήθων*, 86.

60. ΠΠΓ', 261. Ο Πλήθων θεωρεί ότι το κράτος οφείλει να εξασφαλίζει την τροφοδοσία του στρατού από τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της ίδιας της χώρας ... *τό τε τῆς γῆς κρατοῦντας αὐτόθεν ἂν τῶν ἐπιτηδείων εὐπορεῖν, ἀλλὰ μὴ ἐκ ὑπερορίας δεῖσθαι*· βλ. ΠΠΔ', 122. Δεν συμφωνεῖ, λοιπόν, με την αναζήτησή της σε ξένη χώρα, αφού ήταν υποστηρικτής της αὐτάρκειας, ενώ ἔμμεσα εκφράζει την αντίθεσή του τόσο στην λαφυραγωγία, όσο και στην επίθεση (πόλεμο) για τον σκοπό αυτό. Βλ. και ανωτέρω σημ. 30.

61. Η πρόταση για την οργάνωση του στρατού φαίνεται ότι προέκυψε από την διαπίστωση της αδυναμίας των Παλαιολόγων να παράσχουν ένα οργανωμένο στρατιωτικό σύστημα. Βλ. σχετικά BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 186. Εξάλλου, η

Σχετικά με τη φρουρά, ο φιλόσοφος επισημαίνει τη γεωστρατηγική σημασία του Ισθμού ως σταθμού ανάσχεσης της καθόδου των Οθωμανών από ξηράς, αντιτίθεται στη φορολόγηση των νοικοκυριών για τη συντήρηση μισθοφόρων-φρουρών και προτείνει τη σύσταση σώματος 6.000 «οἰκοσίτων» στρατιωτών, οι οποίοι θα υποστηρίζονται ιδίοις πόροις και θα φρουρούν διαδοχικά τον Ισθμό⁶². Στόχος είναι να εξασφαλισθεί με οικονομικό τρόπο μια διαρκής φρουρά στις νευραλγικές θέσεις του δεσποτάτου, όπως είναι τα φρούρια και ασφαλώς ο Ισθμός. Είναι προφανές ότι οι κάτοικοι της περιοχής επρόκειτο να στελεχώσουν τη φρουρά του Ισθμού ωςάν εξειδικευμένα στρατιωτικά σώματα, που συνδύαζαν τον επαγγελματισμό των βυζαντινών φρουρών και την περιοδική υπηρεσία των επικουρικών, μη επαγγελματιών στρατιωτών, συνήθως χωρικών, οι οποίοι συμμετείχαν στη φρούρηση⁶³. Ο Πλήθων

αναφορά του Πλήθωνα στην εισαγωγή όπλων και σιδήρου αποδεικνύει τις ελλείψεις των Βυζαντινών στην πολεμική τεχνολογία, τη σημασία της οποίας τονίζει ο Βησσαρίων. Βλ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Καρδινάλιος Βησσαρίων, 47, 49-50. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Προτάσεις, 60-64. C. MALTEZOU, Still more on the political views of Bessarion, στο: *Der Beitrag der byzantinischen Gelehrten zur Abendländischen Renaissance des 14. und 15. Jahrhunderts* [Philhellenische Studien, Band 12], εκδ. E. KONSTANTINOU, Frankfurt am Main 2006, 99-105, εδώ 102-103.

62. ΠΠΓ', 309, 311, 252-253, 250. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι προτάσεις για τον Ισθμό απευθύνονται μόνο στον Μανουήλ, κύριο εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας. Ο φιλόσοφος απέρριψε την ιδέα –που είχε προφανώς διατυπωθεί– της εγκατάστασης του ηγεμόνα στον Ισθμό με επίλεκτες δυνάμεις, διότι δεν αποτελούσε μόνιμη λύση στο ζήτημα της άμυνας της περιοχής. Ο Βησσαρίων, που ασχολήθηκε και αυτός με την άμυνα του Ισθμού, πρότεινε, εκτός των αμυντικών έργων και τη δημιουργία πόλης ως εγγύησης για την παροχή μόνιμης φρουράς· βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Βησσαρίων, 33. Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο Βησσαρίων υποστήριξε ότι η οργάνωση του στρατού και της άμυνας γενικότερα ήταν θέμα της κεντρικής εξουσίας. Για τις οχυρώσεις στον Ισθμό (Εξαμίλιο) βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τα τείχη του Ισθμού της Κορίνθου κατά τους μέσους χρόνους, *NE* 2 (1905), 435-489. J.W. BARKER, On the chronology of the activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415, *BZ* 55 (1962), 39-55. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός, 244-248. Για την οχύρωση του Ισθμού επεβλήθη φόρος, το λεγόμενο «φλωριατικό»· βλ. σχετικά Κ. ΠΑΠΑΚΩΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία για τους 13ο-15ο αι.)* (διδ. διατριβή) [=http:// phdtheses.ekt.gr/eadd/ handle/10442/18648], Αθήνα 2010, 357 σημ. 1144.

63. Για τα είδη των φρουρών στα ύστερα χρόνια βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 306-321, κυρίως 318. Μ.Σ. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη)- Ξώκαστρο. Κοινωνία-Διοίκηση-Οικονομία*, Αθήνα 2003, 225-232. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 113-114, 121-122, 252, 279.

πρότεινε επιπλέον την απασχόληση των καταδίκων στα αμυντικά έργα⁶⁴. Η πρόταση αυτή συνάδει με τις θέσεις του περί καταμερισμού των έργων, με τα λιγοστά οικονομικά μέσα του βυζαντινού κράτους και στοχεύει στη συνολική εγρήγορση εμπρός στον κίνδυνο του πολέμου.

Ο στρατός (κρούσης και ανάσχεσης) του Πλήθωνα συγκροτείται από: α) επαγγελματικά σώματα πεζών και ιππέων, μάλλον Ελλήνων, που υπηρετούν σε μόνιμη βάση και β) σώματα ντόπιων, προφανώς πεζών, που δεν υπηρετούν σε μόνιμη βάση. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν και οι επίλεκτες δυνάμεις με τους αξιωματικούς τους («λογάδες»), ενώ στη δεύτερη, οι επικουρικοί («εἰλωτες») που συνοδεύουν τους στρατιώτες. Οι επικουρικοί κατανέμονται ως εξής: ένας σε κάθε πεζό και δύο σε κάθε ιππέα. Η κατανομή των επικουρικών στους άρχοντες και τους αξιωματικούς γίνεται με απόφαση του αυτοκράτορα, ενώ αναλόγως του αριθμού των επικουρικών, που διαθέτουν, υποχρεούνται να συντηρούν και άλλους στρατιώτες - υπηρέτες («στρατιωτικοί πελάται»). Ο Πλήθων προτείνει τρεις επικουρικούς και έναν ιππέα σε ρόλο θεράποντα και στρατιώτη⁶⁵.

Δεδομένης της θέσης του φιλοσόφου κατά των μισθοφόρων, οι στρατιώτες και των δύο κατηγοριών αποτελούν ομοιογενές σώμα, αντίθετα με τη σύνθεση του παλαιολόγειου στρατού, που ήταν πολυφυλετικός και πολυεθνικός. Επίσης, οι αμοιβές των στρατιωτών, που περιελάμβαναν «μισθό, σίτησι» και «γέρας», δεν μεταφέρουν μόνο εγνωσμένες πρακτικές στρατιωτικής ανταμοιβής, αλλά διασυνδέουν τον στρατιώτη

64. ΠΠ Γ', 262.

65. ΠΠ Δ', 132-133: *Τῶν δὲ τοιούτων εἰλώτων πρῶτα μὲν ἐξ τὸν σὸν οἶκον ἐξελεῖν ὁπόσους ἂν δόξειε δεῖν, τοὺς δὲ λοιποὺς τοῖς ἄρχουσὶ τε καὶ τῶν στρατιωτῶν λογάσι κατανεῖμαι ὅπῃ τε ἐν ἐκάσῳ καὶ ὁπόσους βούλοιο· κατανείμας δὲ ἀναγκάζειν κατὰ λόγον τῆς νενεμημένης εἰλωτείας τρέφειν ἕκαστον καὶ τοὺς πελάτας στρατιωτικούς τινας θεράποντας...* ΠΠ Γ', 256-257: *Τοῖς δ' ἄρχουσὶ τε καὶ τῶν στρατιωτῶν λογάσιν ὑμέτερον μὲν ἂν εἴη ὁπόσους ἂν ἐθέλοιτε νέμειν ἐκάσῳ τῶν εἰλώτων, ἐμὸν δ' ἂν εἴη γνώμην εἰς ενεγκεῖν κατὰ τρεῖς τῶν ἐκάσῳ νενεμημένων εἰλώτων ἕνα ἀναγκάζειν παρέχεσθαι ἱππέα, θεράποντα μὲν αὐτῷ, στρατιώτην δ' ἅμα ἐσόμενον τῷ κοινῷ...* Πβλ. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, 86, 88-89. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, Γ. Γεμιστός-Πλήθων, 83 (ο οποίος θεωρεί ότι οι άρχοντες είχαν την υποχρέωση να παρέχουν μισθοφόρους). Για την ειλωτεία βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 90-91. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 69-70. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 223-224. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 60-61. SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 429, 439-440.

με την έννοια της κτήσης, δηλαδή της περιουσίας, η οποία απουσιάζει, ωστόσο, από το προτεινόμενο σχήμα του⁶⁶. Στην πραγματικότητα οι επαγγελματίες στρατιώτες ήταν κάτοχοι μεγαλύτερων ή μικρότερων περιουσιών (μεγάλη είναι η συζήτηση γύρω από την πρόνοια⁶⁷) και ήταν εκείνοι που μπορούσαν να διαθέσουν επικουρικό προσωπικό, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στο σχήμα του Πλήθωνα, το οποίο προωθεί την αξιοποίηση των διαθέσιμων μέσων (ανθρώπινου δυναμικού και πόρων) χάριν της άμυνας. Έτσι, στρέφει την προσοχή του στην αγροτική κοινότητα και στη στήριξη που αυτή μπορεί να παρέχει στο βυζαντινό κράτος. Ο άξονας της λιτότητας και της αυτάρκειας πάνω στον οποίο εδράζονται οι προτάσεις του δεν βρίσκεται έξω από το ευρύτερο κλίμα, όπου, όσον αφορά τουλάχιστον στον πόλεμο, η οικονομία δυνάμεων

66. Για την περιουσία των στρατιωτών την ύστερη περίοδο βλ. BARTUSIS, *Late Byzantine army*, 157-190. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Γιάννενα*, 219-220. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 75-82. Για αναλογίες με τη μέση περίοδο βλ. ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, *Στρατηγικόν*, εκδ. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Αθήνα 1996, 248. HALDON, *Military service*, 28, 30, 37, 39, 42, 54. Για τη στάση του Πλήθωνα στο ζήτημα της ιδιοκτησίας βλ. S. SPENTZAS, *George Gemistos-Plethon and his position on private ownership as it appears in his two memoranda*, στο: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση. Δίκαιο (Διεθνές-Ευρωπαϊκό-Ιδιωτικό-ποινικό) - Κοινωνιολογία Δικαίου - Ιστορία Δικαίου - Πολιτική Επιστήμη - Πολιτική Ιστορία*, τ. III, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, 233-239. Ο ΙΔΙΟΣ, Η αμυντική θωράκιση της Πελοποννήσου. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Γ. Γεμιστού Πλήθωνος, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του με τη συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατό του*, Μυστράς, 26-29.6.2002, Αθήνα-Μυστράς 2003, 243-265, εδώ 255-262. Ο Πλήθων ήταν αποδέκτης (προνοιακών) κτήσεων στην Πελοπόννησο· βλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, 355-367.

67. Βλ. ενδεικτικά T. MANIATH-KOKKINH, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στην μελέτη του χαρακτήρα του* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1990 (=www.thesis.ekt.gr/1457). A. KAZHDAN, *Pronoia: The history of a scholarly discussion*, *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), 133-163. BIRKENMEIER, *Komnenian Army*, 148-154, 175. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Αγροτική ζωή*, 345-347 κυρίως σημ. 1101, 1103 (όπου και οι παραπομπές στη βιβλιογραφία). Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη του: M. BARTUSIS, *Land and privilege in Byzantium: the institution of Pronoia*, Cambridge 2012. Ιδιαίτερα για τη σχέση πρόνοιας-στρατιωτικής υπηρεσίας βλ. P. MAGDALINO, *The Byzantine army and the land: From stratiotikon ktema to military pronoia*, στο: *Byzantine Warfare*, εκδ. J. HALDON, Aldershot 2007, 167-188. Για μια σύγκριση μεταξύ των στρατιωτών του 10ου και 14ου αι. από την άποψη της οικονομικο-κοινωνικής θέσης τους βλ. A. LAIOU, *The Byzantine aristocracy in the Palaeologan period: a story of arrested development*, *Viator* 4 (1973), 131-151, εδώ 142-143.

αποτελεί στρατηγική επιλογή⁶⁸.

Ο στρατός είναι για τον Πλήθωνα το στήριγμα του κράτους. Γι' αυτό και τα μέλη του τοποθετούνται στην ανώτερη κατηγορία των δημοσίων λειτουργών («τὸ ἀρχικόν»)⁶⁹. Οι στρατιώτες - αγρότες μπορούν από την άλλη πλευρά να γίνουν το θεμέλιο του στρατού σε μια εποχή ολιγανθρωπίας και κρίσης της συνείδησης σαν την εξεταζόμενη⁷⁰. Είναι εξοπλισμένοι, εκγυμνασμένοι στα πολεμικά και οικονομικά αυτάρχεις («οἰκόσιτοι»)· μπορούν να είναι «κοινοὶ φύλακες», μα είναι πάνω απ' όλα «αὐτουργοί» (γεωργοί και κτηνοτρόφοι). Σε μια κοινωνία όπου η κοινοχρησία της γης αποτελεί κύριο θεσμό οργάνωσής της και η εργασία βασική οικονομική αρχή, η διαφοροποίηση μεταξύ του επαγγελματία στρατιώτη και του στρατιώτη-αγρότη βάσει κοινωνικής θέσης δεν υφίσταται. Έτσι, η συννύπαρξη των δύο κατηγοριών ωφελεί σε τελική ανάλυση το κράτος (πολιτεία), που μπορεί ακώλυτα να προχωρήσει στην υλοποίηση της αποστολής του, της εξασφάλισης δηλαδή της «κοινῆς σωτηρίας». Αυτή είναι ακριβώς η σκέψη του Πλήθωνα για τον στρατό

68. Ο Πλήθων ήταν υπέρμαχος του περιορισμού των εισαγωγών, της ρύθμισης των εισαγωγών και εξαγωγών, της ανταλλαγής ντόπιων αγαθών (βαμβάκι) με μέσα άμυνας (όπλα και σίδηρο) και γενικότερα της πολιτικής της λιτότητας· βλ. ΠΠ Γ', 263-264. ΠΠ Δ', 124. Βλ. επίσης ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, 83, 90. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 99-110. ΚΑΡΑΠΑΝΝΗΣ, *Απόψεις*, 256-257. ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 353. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 60. Για την οικονομία δυνάμεων στην στρατηγική του πολέμου βλ. Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο Clausewitz και ο πόλεμος στο ύστερο Βυζάντιο*, *Πρακτικά Ημερίδας με θέμα: Ο πόλεμος στο Βυζάντιο και τη Δύση*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, 27 Απριλίου 2012, Αθήνα 2013 (υπό δημοσίευση). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι στρατιώτες-αγρότες μπορούσαν να ανταποκριθούν στην ανορθόδοξη μορφή του πολέμου, που επικρατούσε την εποχή αυτή.

69. ΠΠ Δ', 120. Στη συγκεκριμένη κατηγορία εντάσσονται οι «φύλακες» (αξιωματικοί του στρατού), οι οποίοι αμείβονται με «μισθό», «σίτησι» και «γέρας». Ωστόσο η αμοιβή αυτή δεν φαίνεται να περιορίζεται μόνο στους άρχοντες-στρατιώτες, αλλά αφορά στον τακτικό επαγγελματικό στρατό που προτείνει ο Πλήθων και στον οποίο η πρόσβαση ήταν ανοικτή. Οι προτάσεις για τον στρατό δεν αποκλείουν την κοινωνική κινητικότητα, παρόλο που αυτή δείχνει ότι αναιρείται από την τριμερή διάκριση της κοινωνίας. Βλ. σχετικά ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 92. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρισμός*, 66-67. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 26. Αντίθετη είναι η άποψη των: ΛΑΪΟΥ, *Οικονομική σκέψη*, 359. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Κοινωνικές ιεραρχίες*, 225. Ο ΙΔΙΟΣ, *Αναγέννηση*, 199.

70. Η ηθική κρίση της εποχής περιγράφεται στον Μάξαρι· βλ. ΗΜΕΛΛΟΣ, *Η Έπιδημία*, 245-251. Πβλ. ανωτέρω σημ. 3, 48.

και τον ρόλο του, η οποία αναπαράγει πρότυπα του παρελθόντος και τα επεξεργάζεται μέσα από την εμπειρία της εποχής του.

Ίσως θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τους στρατιώτες-αγρότες του Πλήθωνα κάπου μεταξύ των στρατιωτών των θεμάτων και των μικροϊδιοκτητών στρατιωτών των παλαιολόγειων στρατών. Ίσως ακόμη και στα πεζικά σώματα των χωρικών, που εχρησιμοποιούντο στους δυτικούς στρατούς τον 14ο αι.⁷¹. Όμως τέτοιου είδους συγκρίσεις απέχουν από τις αρχές και τη φιλοσοφία του μεταρρυθμιστικού προγράμματος⁷². Από την άλλη πλευρά, ο Γεμιστός δεν φαίνεται να αγνοεί το πρόβλημα της συρρίκνωσης, αλλά και «αυτονόμησης» της περιφέρειας από το κράτος, στο οποίο αναφέρεται η πρόταση περί στρατιωτών-αγροτών⁷³.

71. Ο Μακιαβέλλι, επίσης, υποστήριξε το σχήμα ενός σταθερού στρατού με πεζικό συγκροτημένο από ντόπιους χωρικούς. Ο στρατός αυτός επρόκειτο να υπηρετήσει τον ηγεμόνα (=κράτος) και τα συμφέροντά του. Αντίθετα, ο στρατός του Πλήθωνα ήταν ταγμένος στην υπηρεσία ενός κράτους, που προσέβλεπε στην «κοινή σωτηρία». Βλ. C. BALOGLOU, The economic thought of Georgios Gemistos-Plethon and Niccolo Machiavelli: some comparative parallels and links, *Archives of Economic History* 17.1 (2005), 5-29 εδώ 17-19. Η ανάγκη για συγκριτική μελέτη των κοινών θέσεων των δύο θεωρητικών έχει επισημανθεί από ορισμένους μελετητές βλ. Δ. ΔΕΛΕΣ, Θρησκεία και πολιτική κατά τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Φιλοσοφίας [της Ακαδημίας Αθηνών]*, 5-6 (1975-1976), 424-441, εδώ 428 σημ. 21. Πβλ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, 'Ο πολιτικός, 400 σημ. 11. Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι στην παρούσα μελέτη οι αναφορές στον Μακιαβέλλι εντάσσονται στο πλαίσιο άντλησης θεωρητικών παραδειγμάτων, δεδομένου ότι «ο Ηγεμών» ανήκει στην λογοτεχνική παράδοση των «κατόπτρων ηγεμόνων», από την οποία είναι επηρεασμένος και ο Πλήθων και δεν αποσκοπούν σε συστηματική ανάλυση ή σύγκριση των πολεμικών τους ιδεών, η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να αποτελέσει ειδικό αντικείμενο έρευνας.

72. Πβλ. TOZER, Byzantine reformer, 371. BARTUSIS, *Late Byzantine army*, 188-189. PERITORE, Political thought, 180-181, 184, 187-188, και ειδικά 185, όπου διατυπώνει την άποψη ότι ο Πλήθων στόχευε στη δημιουργία «θεματικού στρατού» ελεύθερων αγροτών. Όμως, η τάξη αυτή ήταν περιορισμένη κατά την εξεταζόμενη περίοδο, αντίθετα με την πλειονότητα των παρόικων (=έλωτες), οι οποίοι μπορούσαν να ενισχύσουν το κράτος από στρατιωτικής και οικονομικής σκοπιάς. Φαίνεται ότι ο Πλήθων με την πρότασή του για τις συζυγίες αναφέρεται στην πραγματικότητα αυτή, ενώ είναι βέβαιο ότι δεν ήθελε την τάξη των στρατιωτών-αγροτών εξαθλιωμένη. Μπορεί να βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνη των στρατιωτών, αλλά οπωσδήποτε δεν μπορούσε να αποτελεί αντικείμενο εκμετάλλευσης, κρατικής ή άλλης.

73. Ο Bartusis (The cost of Late Byzantine warfare and defense, *BF* 16 [1991], 75-89, εδώ 89) θέτει ορισμένα ερωτήματα σχετικά με την αδυναμία του κράτους των

Η ενδυνάμωση του δεσποτάτου μέσα από την καταπολέμηση της αδικίας και των αντιθέσεων, η εκμετάλλευση των οικονομικών πηγών και η ηθική στήριξη του πληθυσμιακού δυναμικού μπορούν να επανασυνδέσουν την περιφέρεια με την κεντρική εξουσία, ώστε να επαναλειτουργήσει η πολιτεία (το κράτος) ανταποκρινόμενη στα ζητήματα της εποχής.

Βέβαια και η εξυγίανση της πολιτείας (του πολιτεύματος) κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η στρατιωτική μεταρρύθμιση. Οι καλοί και έγκυροι νόμοι, η αριστεία των αρχόντων, ο ηγεμόνας ως πηγή δικαίου και αρωγός της «κοινής σωτηρίας», όπως και ο ορθολογικός τρόπος οργάνωσης της διοίκησης και της κοινωνίας γενικότερα είναι τα θεμέλια της «σπουδαίας» πληθωνικής πολιτείας. Αυτή αποτελεί εγγύηση της ευημερίας των εθνών⁷⁴. Η σύνδεση του πολιτεύματος με την πολεμική ισχύ του κράτους, όπως και του ηγεμόνα με την πολεμική τέχνη και την οργάνωση του στρατού, στοχεύει στην άμεση κινητοποίηση των ηγεμόνων μπροστά στον κίνδυνο των Οθωμανών, η ισχύς των οποίων αξιολογείται ως το αποτέλεσμα μιας συγκροτημένης πολιτείας⁷⁵. Ομοίως

Παλαιολόγων να οργανώσει στρατό από αγρότες. Η απάντηση φαίνεται ότι βρίσκεται στην αδυναμία του κράτους να ελέγξει την περιφέρεια, όπου διάφοροι τοπάρχες ήταν κύριοι των αγροτών και κυρίως των παροίκων. Εξάλλου, ο Πλήθων επισημαίνει το πρόβλημα εκμετάλλευσης και χρήσης των παροίκων στον στρατό από τους άρχοντες βλ. ΠΠ Γ', 312: ...ἀεὶ μὲν εἰλωτεύοντας τοῖς ἄρχουσιν, ἐν δὲ τοῖς τοῦ πολέμου καιροῖς ὑπὸ τῶν αὐτῶν αὐτῶν παρακαλουμένους σώζειν τε οἷς ἐδούλευον καὶ αὐτοὺς δι' αὐτῶν σώζεσθαι, μὴθ' ὑπακούειν καλουμένους, πάντα τε ἄνω καὶ κάτω φάσκων γίγνεσθαι ἐκποδῶν, εἶναι τοὺς πολλοὺς. Η εξάρτηση στρατιωτών και παροίκων από τους άρχοντες επιβεβαιώνεται και από τη βυζαντινή νομοθεσία, η οποία απαγορεύει, ωστόσο, τη χρήση ιδιωτικών στρατών βλ. Κ. Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος* (επιμ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ), Αθήνα 1971, 88.

74. ΠΠ Δ', 113-114, 116-119, 129-130. ΠΠ Γ', 310. Βλ. και ανωτέρω σημ. 21. Πβλ. DENNIS (εκδ.), *The Taktika*, Prologue, 2 (όπου επισημαίνεται ότι σκοπός και χρέος της βυζαντινής πολιτείας είναι η εξασφάλιση της ειρήνης και της ευημερίας των υπηκόων, καθώς και η «ἐπανόρθωσις τῶν πολιτικῶν πραγμάτων»). Για τον πληθωνικό ηγεμόνα βλ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, Καταγωγή, 39-40. Βλ. και ανωτέρω σημ. 71.

75. Βλ. ΠΠ Δ', 118. ΠΠ Γ', 310 (όπου επαναλαμβάνεται η φράση «πόλεων ἐπαύξησιν καὶ κράτος πολέμων» κυρίως ως νοσταλγική αποτύπωση της αίγλης ιστορικών λαών, όπως των Σπαρτιατών, Περσών ή Ρωμαίων, παρά ως δηλωτική των προσανατολισμών της βυζαντινής πολιτείας). ΠΠ Δ', 133 (όπου επαινείται η πολεμική αξία του ηγεμόνα, η οποία πρέπει να συντηρείται με την πολεμική προπαρασκευή και να επιδεικνύεται ως μέσο ισχύος για τους εχθρούς και ασφάλειας για τους φίλους και υπηκόους). Πβλ.

και η θέση του Πλήθωνα σχετικά με την χρήση όλων των μέσων από τον στρατηγό (και τον ηγεμόνα), προκειμένου να επιτευχθεί η νίκη στον πόλεμο, παρόλο που η θέση αυτή απαντά αργότερα στη σκέψη ορισμένων θεωρητικών (π.χ. Machiavelli, Clausewitz)⁷⁶. Δεν είναι, ωστόσο, άσχετη με το στρατηγικό δόγμα του εχθρού, δηλαδή των Οθωμανών⁷⁷. Η «εμπειρία» του εχθρού φαίνεται ότι αποτελεί για τον φιλόσοφο μέτρο σύγκρισης και αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώνονται προφανώς και οι προτάσεις εκείνες, που έχουν ενοχοποιηθεί ως εκφράσεις αυταρχισμού ή μιλιταρισμού⁷⁸. Αντίθετα, το ιδεολογικό του οικοδόμημα μοιάζει να πηγάζει από την μίξη: α) κλασσικών-ελληνιστικών φιλοσοφικών και πολιτειακών προτύπων (Πλάτων/Σπάρτη)⁷⁹, β)

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ηγεμόνας*, 71, 83. Η σημασία της ειρήνης, βασικό συστατικό της βυζαντινής πολιτικής και «πολεμικής» ιδεολογίας, δεν προβάλλεται στα κείμενα του Πλήθωνα, όχι επειδή ήταν φιλοπόλεμος ή φιλόστρατος, αλλά επειδή συνέδεε μια πλατωνικού τύπου πολιτεία με την αναγκαιότητα της σωτηρίας του κράτους και των υπηκόων του (του έθνους). Για τον σκοπό της πολιτείας βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 59-66, κυρίως 64-66. Ο ρεαλισμός του φιλοσόφου υποδεικνύει την θεώρηση της ειρήνης ως το αποτέλεσμα του πολέμου. Πβλ. Θωμά Μαγίστρου, *Λόγος περί βασιλείας*, 457 η': *ειρήνην τε ἀπολαύειν οὐχ οἶόν τε, μὴ φιλοπόλεμον ὄντα*.

76. ΠΠ Δ', 113: *Καὶ ἐν πλοίῳ κυβερνήτην νενόμισται μὲν ἅπαντα ἄγειν τὰ πρὸς τὴν ἐμπλεόντων σωτηρίαν ἢ ἂν δοκῇ αὐτῷ καὶ ἐν στρατοπέδῳ δὲ στρατηγὸν ὡσαύτως τὰ πρὸς τὴν τῶν ἐπομένων νίκην ἢ οὐκ ἂν οὔτε τοῖς πλέουσιν οὔτε τοῖς πολεμοῦσί τε καὶ μαχομένοις σωθήσεσθαι οὐδ' ὅσονοῦν χρόνον τὰ πράγματα μὴ οὐχ ὑφ' ἐνὶ ἀνδρὶ ταττόμενα ἐκατέροις*. Ωστόσο, ο Πλήθων υποστηρίζει την χρήση όλων των μέσων στον πόλεμο κατά «αλλοφύλων», ενώ τάσσεται υπέρ της ειρηνικής διευθέτησης στους εμφυλίους. βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), Πλήθωνος προσφωνημάτων πρὸς τὸν κυρ Δημήτριον Δεσπότην τὸν Πορφυρογέννητον, ΠΠ Δ', 207-210, ἐδῶ 207, 209. Πβλ. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ηγεμόνας*, 51, 95-98, 119-123. Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Θεωρία του πολέμου*, Αθήνα 1999, 39-62, 78-111.

77. Βλ. σχετικά ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 195-199, 343-345.

78. Βλ. ανωτέρω σημ. 18. Για σύσταση αυταρχικού κράτους κάνει λόγο ο PERITORE (*Political thought*, 177). Όμως ο Πλήθων, αναφερόμενος στους άρχοντες και τους επικουρικούς τους (εἰλωτες), δηλώνει ότι «οποιαδήποτε σχέση μεταξύ υποταγής και προσταγής θεωρεῖται ξεπερασμένη»· βλ. ΠΠ Γ', 312: *μὴθ' ὑπακούειν καλουμένους, πάντα τε ἄνω καὶ κάτω φάσκων γίγνεσθαι ἐκποδῶν, εἶναι τοὺς πολλοὺς*. Βλ. και ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεώργιος-Πλήθων Γεμιστός*, 135.

79. Βλ. ανωτέρω σημ. 15, 19, 53. Η επίδραση του πολιτειακού μοντέλου της Σπάρτης (από τον Λυκούργο έως τον Κλεομένη Γ') είναι ιδιαίτερα εμφανής στις προτάσεις για τον στρατό (π.χ. ενισχυμένος στρατός ξηράς (πεζικό και ιππικό), εκπαιδευμένο, ετοιμοπόλεμο και επαγγελματικό στράτευμα, οχύρωση και φρούρηση του Ισθμού, λιτότητα στρατιωτικών

ρωμαϊκών και βυζαντινών ιδεολογικών και στρατιωτικών αντιλήψεων (princeps / μονάρχης, στρατός / κράτος)⁸⁰, γ) πολιτικών επιλογών του πρόσφατου παρελθόντος, που εξέφρασαν το ζήτημα της αυτονομίας της (βυζαντινής) επαρχίας από την κεντρική εξουσία⁸¹ και δ) της σύγχρονης πολεμικής εμπειρίας και μάλιστα ενός ισχυρού αντιπάλου, όπως ήταν οι Οθωμανοί⁸².

Αναμφίβολα οι προτάσεις του Πλήθωνα απηχούν το πολεμικό και στρατιωτικοποιημένο περιβάλλον της εποχής του⁸³, όπου η διάκριση μεταξύ του στρατιωτικού και πολιτικού στοιχείου δεν ήταν σαφής – αυτό φαίνεται ότι εκφράζει η ρευστότητα των όρων «στρατιώτης» και «στρατευ(σ)όμενος» στα κείμενά του – και αποσκοπούν στη συλλογική ευαισθητοποίηση στο πολεμικό φαινόμενο. Παρά ταύτα, το στρατιωτικό του μοντέλο δεν υιοθετεί σύγχρονες πρακτικές, αλλά αξιοποιεί εγνωσμένα στρατιωτικά και κοινωνικά πρότυπα προσαρμοσμένα στις ανάγκες της εποχής. Η πίστη του στον στρατιωτικό θεσμό στο πλαίσιο

αρχηγών, αλληλεγγύη στρατιωτών-αγροτών). Βλ. σχετικά PERITORE, *Political thought*, 180. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 60-62. SHAWCROSS, New Lykourgos, 439-440.

80. Βλ. ανωτέρω σημ. 45. Όπως έχει επισημανθεί (βλ. ανωτέρω σημ. 71) ο φιλόσοφος ακολουθεί τα λογοτεχνικά πρότυπα και συχνά τα στερεότυπα των βασιλικών λόγων της εποχής του. βλ. σχετικά ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 139-140. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλείς*, 163-181, 189-200. Επιπλέον, οι προτάσεις του ανήκουν στην κατηγορία των ιδεατών πολιτειών, ενός λογοτεχνικού είδους που άκμασε την εποχή της Αναγέννησης. Βλ. σχετικά ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 21-25, 185-214. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοκρισία*, 423-428.

81. Φαίνεται ότι γνώριζε τις πολιτικές που είχαν εφαρμοστεί κατά το παρελθόν για την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης των στρατιωτών (επί Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι, Μιχαήλ Η΄, Ανδρονίκου Β΄ και Ιωάννη Ε΄ των Παλαιολόγων, Ιω. Καντακουζηνού, καθώς και επί των αμφιλεγόμενων Ζηλωτών). Βλ. σχετικά P. CHARANIS, *The monastic properties and the state in the Byzantine empire*, *DOP* 4 (1948), 52-118, εδώ 111-116. Ο ΙΔΙΟΣ, *Internal strife*, 226-227. ΛΑΙΟΥ, *Byzantine aristocracy*, 141-143. PERITORE, *Political thought*, 182. KYRIAKIDIS, *Warfare*, 75-82, 119. Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, *Από χωρικοί, στρατιώτες: άλλο ένα σχόλιο σε γνωστό χωρίο του Παχυμέρη (XI.9)*, στο: *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland* (επιμ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ -Χ. ΛΟΥΚΟΣ), Ηράκλειο 2009, 87-94 κυρίως 91-94.

82. Για την **προσωπική σχέση του Πλήθωνα με τους Οθωμανούς βλ.** ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Επίδραση*, 503, 510-511, 524-525, 529, 531. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 47-48. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 274-275.

83. Πβλ. P. CONTAMINE, *War in the Middle Ages*, Oxford 1986, 305. MALLETT - HALE, *Military organization*, 197. ΣΥΤΚΕΛΛΟΥ, *Πόλεμος*, 365, 369 (για τον δυτικό Ελλαδικό χώρο).

μιας ευνοούμενης και δίκαιης πολιτείας απορρέει από τη φύση του βυζαντινού πολιτεύματος (κράτους) και απαντά στην οργάνωση των σύγχρονων κρατών. Εδώ βρίσκεται και η πρωτοτυπία των απόψεών του. Προτείνοντας τις λύσεις του συγκεντρωτισμού, της κοινωνικής ιεραρχίας και διάκρισης με ανταποδοτικούς όρους φαίνεται ότι έδινε τη δική του απάντηση στα προβλήματα του κατακερματισμένου μεσαιωνικού φεουδαλικού κόσμου. Περαιτέρω, οι απόψεις του για τον πόλεμο και τον ρόλο του στρατού στην κοινωνία ήταν προσαρμοσμένες σε έναν αντίπαλο, που ως «βάρβαρος»⁸⁴ αντιμαχόταν τους Βυζαντινούς τουλάχιστον επί έναν αιώνα. Η επισήμανση της ελληνικότητας και η προβολή της στους ηγεμόνες, τους στρατιωτικούς ηγέτες και σε μεγάλο βαθμό και στον στρατό γίνεται για άλλη μια φορά, μετά το 1204, μέσο διάσωσης της ταυτότητας των Βυζαντινών⁸⁵. Το εθνικό/πατριωτικό συναίσθημα του στρατού, που ανήκει στις «ηθικές δυνάμεις» του πολέμου κατά τον Clausewitz, λαμβάνει στο σχήμα του Πλήθωνα μια τέτοιου είδους σημειολογία, η οποία σε επίπεδο πολέμου καθιστά τις αντιλήψεις του προφητικές (βλ. τη διεξαγωγή του πολέμου από τον 18ο αι. κ.ε. με κύρια χαρακτηριστικά τον επαγγελματισμό και πατριωτισμό)⁸⁶.

Καταλήγοντας, οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε τον Πλήθωνα ως τον θεωρητικό στοχαστή μιας κοινωνίας σε κρίση. Με ιδιαίτερες γνώσεις, φιλολογική κατάρτιση, επιστημονική οξυδέρκεια και προσωπική θέση προχώρησε από το «δέον» στο «πρακτέον», προτείνοντας λύσεις, τολμηρές, πρωτότυπες, καινοτόμες ή και συντηρητικές, ρεαλιστικές ή ουτοπικές, περνώντας από το παρελθόν στην εποχή του και από εκεί, στο μέλλον⁸⁷.

84. Για τη σημειολογία της λέξης «βάρβαρος» στο ύστερο Βυζάντιο βλ. PAGE, *Being Byzantine*, 42-46, 129-134, 136-137, 172-176, κ.αλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, 225-225. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 36-44. Πβλ. Α. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Αφηγηματικά μοτίβα και ιστορικές παραστάσεις ετερότητας-βαρβαρότητας του εχθρού από την αρχαία λογοτεχνική παράδοση στις μαρτυρίες για την Άλωση, *Βυζαντινά* 26 (2006), 318-342.

85. Βλ. SYNKELLOU, *Reflections*, 106-107.

86. Βλ. CLAUSEWITZ, *On War*, 218. HOWARD, Ο ρόλος του πολέμου, 105-202. Πβλ. ανωτέρω σημ. 45.

87. Για τους χαρακτηρισμούς που έχουν αποδοθεί στον Πλήθωνα, λόγω των προτάσεών του βλ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα*, 27-30. Βλ. και SHAWCROSS, *New Lykourgos*, 446-447. Από το πλήθος των ερμηνειών σταχυολογούμε τα εξής: οι προτάσεις θεωρούνται ουτοπικές από τους ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Αναγέννηση*, 214. ΛΑΪΟΥ, Οικονομική σκέψη, 359. ρεαλιστικές, από τους ŠEVČENCO, *Decline*, 181. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*,

Στη διαδρομή αυτή, η σύγκρουση μεταξύ του πολιτικού ρεαλισμού και του οραματισμού που διέθετε ο φιλόσοφος καθιστούσε ανέφικτη την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, η οποία απαιτούσε μεν πολιτική βούληση, αλλά προϋπέθετε ισχυρή κεντρική εξουσία⁸⁸. Αυτή ήταν για τον φιλόσοφο και η μόνη διέξοδος από την ανασφάλεια, τον πραγματικό «κίνδυνο»⁸⁹ που βίωνε η κοινωνία της εποχής του.

91-100, κυρίως 95. BLUM, *Georgios Gemistos Plethon*, 36-44, 76-80. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Περί πολιτείας*, 123-125. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων*, 90-92. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς*, 241-ριζοσπαστικές, από τον: ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Καρδινάλιος Βησσαρίων, 44 σημ. 7· θεωρητικές, αλλά εφαρμόσιμες, από τον: BALOGLOU, *Georgios Gemistos*, 138· ανεφάρμοστες για διαφορετικούς, όμως, λόγους, από τους: TOZER, Byzantine reformer, 378-379. PERITORE, Political thought, 190. D. NICOL, Byzantine political thought, στο: *The Cambridge History of Medieval political thought, c.350 - c.1450*, εκδ. J.H. BURNS, Cambridge 1988, 51-79, εδώ 78-79· «σχετικά απραγματοποίητες» και «σχετικά ουτοπικές» από τον: ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Η σοσιαλιστική πολιτεία*, 174-178 κυρίως 175. Τέλος, συντηρητικές, από τον: WOODHOUSE, *George Gemistos Plethon*, 109.

88. Βλ. D. NICOL, *The immortal emperor*, Cambridge 1992, 22-23. K.P. MATSCHKE - F. TINNEFELD, *Die Gesellschaft im späten Byzanz*, Köln-Weimar-Vienna 2001, 361-362. Ο Πλήθων επεσήμανε ότι οι ηγεμόνες δεν θα έπρεπε να υπολογίσουν το πολιτικό κόστος· βλ. ΠΠ Γ', 312. ΠΠ Δ', 134-135.

89. Η συχνή επανάληψη των λέξεων «κίνδυνος» και «άσφάλεια» στα κείμενα του Πλήθωνα, εκτός των αντικειμενικών δυσμενών συνθηκών, αποδίδει εμφαντικά το κλίμα της ανασφάλειας.

ARMY AND SOCIETY IN LATE BYZANTIUM:
THE REFORM PROGRAM OF GEORGE GEMISTOS PLETHON

In the early 15th century, when Byzantium was surrounded by the Ottomans, the Peloponnese formed the last defensive stronghold of the Byzantines in Greece. There, the need for defence became a major social issue and provided matter for discussion about the institutional and social function of the army. The scholar, theorist and statesman Plethon proposed the establishment of a local professional army, as formulated in his texts addressed to the emperor Manuel II Palaeologus and the despot Theodore. These are to be associated with the social and economic reformation of the region and reflect the general need for the political reorganization of the Byzantine Empire.

This paper examines the reform program of the philosopher from Mystras regarding the military and political conditions of the era. His thoughts on the Byzantine army, which have occasionally drawn the interest of scholars, are reevaluated from the point of view of their role for the army in late-Byzantine society. Plethon's military scheme derives from ancient Greek patterns and the Byzantine political tradition, and it has also determined by the political conditions of his era, including the experiences of war. The scheme aims at enhancing the state's power by exploiting all possible natural and human resources. Plethon's belief in Byzantium's need to direct attention to the army in the context of a revived Byzantine state, proved him to be both a realist and a visionary.